https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.092
УДК 929(477)Федір Савченко

Олександр РУБЛЬОВ*

«Заборона українства 1931 року» – Федір Савченко (1892–1938): спроба біографії ученого

Мета – на підставі опублікованої літератури, архівних джерел та нової просопографічної інформації здійснити реконструкцію біографії Федора Яковича Савченка – одного з найближчих співробітників академіка М. Грушевського доби після приїзду його в УССР 1924 р. й спроби формування «київської школи» видатного історика. Автором використані архівні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, та Галузевого державного архіву Служби безпеки України, а також наявна на сьогодні вітчизняна та зарубіжна історіографія питання.

* *Рубльов Олександр Сергійович* – доктор історичних наук, професор, вчений секретар Інституту історії України НАН України, завідуючий відділом історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України [ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4529-9419; e-mail: rublow@ukr.net].

Методологія і методи. У розвідці використані антропологічний та просопографічний підходи під час відтворення основних етапів біографії Федора Савченка та його дружини Ольги Савченко (Зисс). Були задіяні біографічний, проблемно-хронологічний, конкретно-пошуковий, історико-генетичний, порівняльного аналізу, лінійно-хронологічний методи, методи психологічної та історичної реконструкції.

Висновки. Доведено, що Федір Савченко був небуденною людиною. Попри, здавалося б, відведену йому зовні другорядну роль особистого секретаря й «аташе» Михайла Грушевського, він був самодостатньою особистістю й ученим, який окреслював власну наукову стратегію, намагаючись максимально використати наявні у совєтській дійсності доби примарної «українізації» 1920-х років можливості. Зрештою, особиста енергія й ініціативність Ф. Савченка, без перебільшення, дозволяли доволі ефективно функціонувати складному механізму історичних установ М. Грушевського у далеко не завжди сприятливій (іноді й відверто ворожій) академічній атмосфері середини 1920-х – початку 1930-х рр. Зрозуміло, що діяв він з доручення свого керівника, який легітимізував його місію, але не був тінню очільника Історичної секції, а завжди виявляв власну ініціативу, що принаймні до 1930 р. гарантувало успіх його діям. Вічним пам'ятником його наукової діяльності стали піонерська монографія «Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.» (1930) та повернутий в Україну архів О. Бодянського.

Ключові слова: Савченко Федір Якович (1892–1938), Ольга Савченко (Зисс), Історична секція ВУАН, «Заборона українства 1876 р.», Михайло Грушевський, репресії.

Постать особистого секретаря академіка М. Грушевського – Федора Яковича Савченка – вже привертала увагу істориків[1].

---

[1] Див., напр.: Рубльов О. *Особистий секретар академіка М. С. Грушевського: Ф. Я. Савченко* // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки / АН України. Ін-т історії України; Всеукраїнська спілка краєзнавців; М-во культури України; редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – С. 168–173; Його ж. *«Аташе» академіка М. С. Грушевського: Савченко Федір Якович* // Реабілітовані історією. – К.–Полтава: Рідний край, 1992. – С. 50–57; Його ж. *Повертаючись до надрукованого* [З приводу публікації]: Гирич І.Б., Кіржаєв С.М. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський: З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 р.». // Укр. археогр. щорічник. – 1992. – Вип. 1 (4). – С. 332–340 ; 1993. – Вип. 2 (5). – С. 428–434; Юркова О. *Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.)* / Окса-

Новітня публікація Оксани Юркової про справу-формуляр ГПУ УССР на Ф. Савченка[2] вочевидь актуалізує дослідження біографії й наукової спадщини близького співробітника голови Історичної секції УАН. У нашій публікації робиться спроба на основі уже відомих й нововиявлених матеріалів реконструювати совєтську біографію Ф. Савченка.

Про причини й обставини повернення М. Грушевського в Україну (УССР) нині існує доволі велика література, яка бере відлік від знакової статті Ф. Шевченка 1966 р.[3]

Нарікання М. Грушевського на необхідність витрачати багато енергії й часу, щоб зрушити з місця елементарні науково-

---

на Юркова; [НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – С. 12, 23, 27, 38–39, 57–58, 81–82, 85–90, 94, 102, 123, 130, 139, 251–252, 303 та ін.; Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)* / НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 149, 157–159, 161–162, 169, 186, 195, 198, 201–202, 211–218, 224 та ін.; Його ж. *Савченко Федір Якович* // Енциклопедія історії України: В 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2012. – Т. 9: Прил – С. – С. 419.

[2] Юркова О. *«Має історичну цінність»: справа-формуляр ДПУ УСРР на Федора Савченка (структура та документи)* / О. В. Юркова // Михайло Грушевський: Студії та джерела / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; редкол.: І. Гирич (голова) та ін. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2019. – Кн. 1. – С. 472–494.

[3] Див.: Шевченко Ф.П. *Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?* / Ф. П. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1966. – № 11. – С. 13–31 (передруковано у кн.: *«Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка* / Держкомархівів України: ЦДАВО України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, Український НДІ архівної справи та документознавства; НАН України: НБУВ. Ін-т рукопису, Ін-т археології, Ін-т історії України. – К.: Держкомархівів України, 2004. – Т. 1: Джерела / відп. ред. Г. Боряк. – С. 674–695); Пиріг Р.Я. *Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)* / Р. Я. Пиріг; [АН України. Ін-т укр. археогр.; відп. ред. П. Сохань]. – К.: Ін-т укр. археогр. АН України, 1993. – С. 16–35; Рубльов О.С. *Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)* / О. С. Рубльов // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 50–71; № 6. – С. 3–25; та ін.

видавничі проекти, відверто висловлені у листівці до В. Кузіва від 25 травня 1924 р.:

> «Тут у нас просто літо після зими почалось. Я якось тримаюсь; неприємно, що з усякими наук[овими] плянами йде незвичайно тупо: Київ нині – глуха провінція, і щоб що-небудь робити, треба або щомісяця заглядати до Харкова, або в Харкові сидіти»[4].

Як бачимо з цього листа, вже у травні 1924 р. М. Грушевський усвідомив нагальну потребу перманентних «човникових» рейдів за маршрутом Київ–Харків, Харків–Київ для підтримання сталого зв'язку з владними структурами УССР, насамперед стратегічно важливим для його наукових планів – Наркоматом освіти УССР (НКО). Оскільки Михайлу Сергійовичу, людині літній, важко було постійно курсувати поміж обома республіканськими столицями (справжньою й «наказною»)[5], ці обтяжливі функції з 1925 р. взяв на себе особистий секретар керівника Історичної секції УАН Федір Савченко – один із закордонних співробітників М. Грушевського[6].

---

[4] ЦДІА України, м. Київ, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 296 зв.

[5] Повернувшись з першого ділового відрядження до столиці УССР, М. Грушевський доповів його результати на Спільному зібранні УАН 7 квітня 1924 р. Її президент В. І. Липський від імені Академії подякував історикові «за успішні результати подорожі до Харкова» (див.: Рубльов О.С. *Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)* // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 60).

8 квітня 1924 р. академік, відповідаючи на лист свого американського кореспондента й представника його книготорговельних інтересів В. Кузіва, зокрема, «прозвітувався» за харківське відрядження: «В сий хвилі я дуже занятий: переїзд мій трівав дуже довго, і я і моя сім'я дуже знервувались і стомились; тут не було для нас помешкання, і досі ще нема, мешкаємо у брата "кутом", річи, книги не роспаковані, працювати нема де. В справі коштів для ріжних організаційних наукових плянів, котрі я запропонував Академії, *мусів я їхати до Харкова, пробув там 10 день і отсе тільки що вернувся, теж сильно втомлений, а тут мушу віддавати багато часу і енергії отсим організаційним плянам, і се мені не дає прийти до сили*» (див.: ЦДІА України, м. Київ, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 292–292 зв.) (виділення наше. – *О. Р.*).

[6] Рубльов О.С. *Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)* // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 19.

Федір Якович Савченко народився 2 лютого 1892 р. у м. Хоролі на Полтавщині. Навчався у Ніжинському історико-філологічному інституті імені князя Безбородька, закінчив Петербурзький історико-філологічний інститут. Після здобуття вищої освіти й заявленого бажання надалі спеціалізуватися з історії літератури улітку 1914 р. був відряджений за кордон для підготовки до професорського звання. У цю наукову подорож він вирушив разом з дружиною Ольгою Богумилівною (уродженою Зисс). Упродовж 1914–1924 рр. подружжя Савченків відвідало чимало європейських країн, які змінювалися з калейдоскопічною швидкістю, зумовленою, утім, подіями Першої світової війни: Німеччина, Швейцарія, Італія, Бельгія, Англія, Австрія, Польща…

Згодом Федір Якович у гумористичному ключі представив маркантний епізод своєї біографії на початку Першої світової війни. Подружжя Савченків змушене було залишити Німеччину й перебратися до нейтральної Швейцарії, де їх, російських підданих, наздогнав лист їхньої німецької квартирної хазяйки:

> «Нехай з вами буде цілий світ і ще триста тисяч чортів в додачу, але ж ми переможемо нарешті в цій ганебній війні! Deutschland, Deutschland über Alles!».

Коментуючи кінцівку цієї істеричної кореспонденції, секретар Історичної секції УАН писав:

> «Так закінчила свого істеричного листа на початку минулої війни 1914-го року господиня мого помешкання в Німеччині, висилаючи його разом з моїм чемоданом до Швейцарії, як останній вияв наших попередніх дружніх відносин.
>
> Ця добросердна в загальному житті жінка одного із службовців фірми Зінгера викликала на боротьбу злих духів землі й неба, покладаючись на могутність колишніх круповських гармат, танків та авіонів.
>
> Наведеними на початку словами вона з власної ініціятиви провадила широко організовану пропаганду німецького генерального штабу, розповсюджуючи думку про непереможність великої бісмарківської Німеччини. І це робив майже кожен із вірноподданих Кайзера Вільгельма й фельдмаршала Гінденбурга»[7].

---

[7] Савченко Ф., в. о. Керівника Комісії Заходо- й Америкознавства УАН. *За волю!* // На оборону: Одноденна газета. – 1927. – 16 липня. – С. 3.

Але найдовше (1916–1920) подружжя замешкало у Франції. За деякими відомостями, Ф. Савченко мав спеціальне доручення від Міністерства освіти Тимчасового уряду й мав акредитацію при французькому уряді до січня 1918 р. Одночасно він регулярно слухав лекції у Сорбонні й був головою Української Національної Ради у Франції; також був професором Вищої школи торгівлі й промисловості у Парижі[8]. 1918 р. заснував франко-українське товариство «Cercle d'études franco-ukrainiennes» й був редактором його тижневика «La France et l'Ukraine».

За кордоном 1919 р. відбулося його знайомство з М. Грушевським. 26 липня 1919 р. у Парижі було утворено Комітет Незалежної України (КНУК), до складу якого первісно входили М. Грушевський та Д. Ісаєвич (від УПСР), М. Лозинський (представник від Галичини) й Ф. Савченко (представник Української Національної Ради у Франції). Наприкінці серпня 1920 р. у Карлсбаді КНУК було ліквідовано, оскільки політичної мети його діяльності не було досягнуто, а науково-видавничі функції перейшли до Українського соціологічного інституту. На момент ліквідації Комітету колишній його скарбник Ф. Савченко переслав чеком своєму наступнику на цій посаді О. Жуковському решту грошей, які залишалися у касі – 6995 французьких франків[9].

Обминаючи вищезгадані політичні моменти особистого знайомства з Ф. Савченком, акад. М. Грушевський у березні 1928 р. так характеризував досовєтську наукову біографію свого ближнього співробітника:

---

[8] Рубльов О.С. *Особистий секретар академіка М. С. Грушевського (Ф. Я. Савченко)* // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / АН України. Ін-т історії України; Всеукр. спілка краєзнавців; Мін-во культури України; редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – С. 168.

[9] Докладніше див.: Садов А. *М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, ф. 1235)* / Андрій Садов // Укр. археогр. щорічник: Нова серія / НАН України: Археографічна комісія; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2006. – Вип. 10/11: До 80-літнього ювілею д-ра іст. наук, професора, чл.-кор. НАН України Павла Степановича Соханя / редкол.: Я. Дашкевич (головн. ред.) та ін. – С. 697–724.

«Познайомившися ж зі мною в 1919 р., він [Ф. Савченко] став під моїм керівництвом працювати над фолькльором, етнольогією і соціольогією, і 1924 р. вийшла його перша праця, зроблена під моїм керівництвом: “Обрядовість найпримітивніших”»[10].

Після повернення М. Грушевського в Україну за його ініціативою 6 червня 1924 р. І Відділ УАН порушив клопотання перед урядом УССР про приїзд Ф. Савченка з Берліна для штатної роботи в Академії[11]. У листі від 30 вересня 1924 р. до доньки Катерини М. Грушевський писав:

«Бачив Петровського і Буценка, дуже представив справу Савченка, обіцяли»[12].

30 листопада Президія ВУЦВК повернула Федору Яковичу українське (УССР) громадянство.

Таким чином, часовий інтервал між ухвалою академічного керівництва про доцільність виклику з-за кордону й фактичним приїздом Ф. Савченка до Києва склав півроку. Пояснювалося це насамперед складними взаємовідносинами між «суверенними» республіками усередині того дивного утворення, яким був СССР.

У листі до ЦК РКП(б) голова СНК УССР В. Я. Чубар (травень 1925 р.) укотре наголошував потребу адекватного представництва за кордоном республіканських інтересів:

«Полтора года назад Политбюро ЦК РКП[(б)] поддержало точку зрения ЦК КП(б)У и Укрпра о необходимости Украинской Республики иметь своих представителей (советников и секретарей) в составе Союзных Полпредств в тех странах, где имеются украинские интересы. Интересы эти заключаются: во-первых, в обслуживании граждан Советской Украины за границей в области разных государственно-правовых запросов и требований по отношению к правительственным органам Советской Украины (задачи консульского характера). Во-вторых, для ведения ра-

---

[10] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 147.

Див. також: Савченко Ф. *Обрядовість найпримітивніших: Пігмеї та Бушмени* // Науковий збірник за 1924 р. / Записки УНТ в Київі. Т. XIX. – К., 1925. – С. 217–230.

[11] Рубльов О.С. *Особистий секретар академіка М. С. Грушевського (Ф. Я. Савченко)* // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – С. 168.

[12] ЦДІА України, м. Київ, ф. 1235, оп. 1, спр. 1014, арк. 6.

бот украинской ирриденты там, где она имеется [...]. Полуторагодичная практика показала, что для фактического осуществления этих задач недостаточно иметь в Полпредстве украинских представителей в лице советников и секретарей. Представительство это является чисто формальным, поскольку их права в отношении украинских дел не оформлены надлежащими постановлениями и поскольку украинские представители не имеют ни сотрудников для своей работы, ни средств»[13].

Але справа не обмежувалася самою лише юридичною невизначеністю статусу українських представників за кордоном. Проблеми викликали й директивні вказівки союзного НКЗС,

«нередко весьма небрежно относящегося к условиям и нормам нашей национальной политики в вопросах взаимоотношения между союзными республиками и Союзом».

Зокрема, йшлося про процедуру набуття підданства СССР емігрантами, справи яких спрямовувалися до Москви у «Комграж» – «Комиссию по гражданским делам при НКИД СССР» /рос./[14].

Республіканський «прем'єр» нарікав, що справи українських емігрантів у Комгражі залежуються тривалий час. Недосконалість апарату Комгражу він ілюстрував, зокрема, на прикладі «випадку Савченка»:

«Несовершенство аппарата Комгража даёт себя чувствовать и выявляется не только в Праге, но и в других местах скопления украинской эмиграции. Так, напр[имер], из Берлина нам сообщают о следующем случае с гражданством украинца, профессора *Савченко*. На основании постановления ВУЦИК от 30 ноября 1924 г. Савченко был разрешён въезд в пределы УССР. Выписку из протокола ВУЦИК за подписью тов. Петровского и тов. Буценко я получил через НКИД СССР с препроводительной бумажкой на имя тов. Бродовского, в которой секретарь тов. Коппа сообщает, что тов. Коппом направлено постановление ВУЦИК в Комграж с просьбой ускорить разрешение по делу Савченко.

---

[13] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 38.

[14] Див., напр.: Бельчич Ю.В. *Политика советского правительства по возвращению научных кадров из эмиграции на Родину в 1920–1930-е гг.* / Ю. В. Бельчич // Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова РАН: Годичная научная конференция, 2018 / редкол.: Д. Ю. Щербина (главн. ред.) и др. – М.: Янус-К, 2018. – С. 187–191.

Попутно с этим Савченко получил приглашение для работы в Украинской Академии Наук и письмо от Грушевского, в котором Грушевский пишет ему о том, чтобы он немедленно прибыл и что ВУЦИК вопрос этот уже разрешил и никаких осложнений в его приезде теперь быть не может. На основании полученного мною постановления ВУЦИК я обратился к тов. Якубовичу и тов. Бродовскому с просьбой, чтобы профессору Савченко была выдана виза, но получил такой же ответ, как и в первый раз, т. е., что они по постановлению отдельных национальных республик выдавать визы не могут»[15].

Ненормальність такої ситуації, на думку В. Чубаря, могла бути знятою запровадженням українських консульських столів при Консульських відділах Повпредств СССР[16].

Тим часом, особисте клопотання акад. М. Грушевського й втручання «всеукраїнського старости» Г. Петровського вочевидь пришвидшили повернення з еміграції Федора Яковича – навіть до формального набуття ним підданства УССР (30 листопада 1924 р.). 30 жовтня 1924 р. Повпредом СССР у Берліні Ф. Я. Савченку був виданий паспорт за № 2051. 13 листопада так само у Берліні Комісія з закордонних закупівель Наркомосу РСФСР видала йому посвідчення № 327:

«Настоящим удостоверяется, что профессор *Савченко*, приглашённый в Киев для работы в Украинской Академии Наук, едет в СССР и везёт при себе книги, согласно прилагаемого при сём списка, и одну пишущую машинку, являющуюся орудием его труда.

Комиссия Наркомпроса просит все Советские учреждения оказывать проф. *Савченко* всяческое содействие для беспрепятственного пропуска через границу для ввоза в СССР означенных вещей»[17].

«Земля обітована»

17 листопада Федір Якович з дружиною зупинився на ст. Себеж Псковської губернії РСФСР, де був підданий митному й візовому контролю.

---

[15] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 40.

[16] Там само, арк. 41.

[17] ГДА СБ України, ф. 65, оп. 1, спр. С-5529: Справа-формуляр на Савченка Федора Яковича, арк. 9, 14.

На початку 20-х чисел листопада 1924 р. транзитом через Москву Савченки нарешті прибули до Києва.

З огляду на яскраву й докладну характеристику обставин акліматизації закордонного ученого до підсовєтської дійсності заслуговують на увагу, на наш погляд, три виявлених нами листи Федора й Ольги Савченків до Юліана Бачинского 1924–1925 рр.

Особливу цінність становить перший власноручний лист Ф. Савченка до Ю. Бачинського від 27 грудня 1924 р. Окрім звичного новорічного привітання й побажання «довгих літ і здоровля», документ виразно передає настрої автора після ще нетривалого перебування на рідній землі:

> «Пишу Вам більш оптимістичного листа, ніж то гадалось при виїзді з Берліна. Може, воно трохи тому й здається все ліпше, що чекав на гірше. – Перш усього, подорож була цілком спокійна. Залізниці, як і раніш було, тут краще пристосовані для подорожі, ніж у Європі. Ходять тільки менше й рідше – особливо у нашій укр[аїнській] провінції. Але чистота й порядок здаються доскональнішими, ніж то було до війни. Залякували у Берліні ворами на залізницях, але й тих ми у нашій подорожі не бачили. Багаж скрізь коштує дуже дорого»[18].

Справив враження й московський вокзальний ресторан багатством вибору їжі, оскільки подружжю Савченків хотілося одночасно скуштувати усього, що пропонувало меню:

> «Порося, борщ, гусятина – 2 блюда за 60 коп. Порції величезні»[19].

Першим житлом у Києві для Савченків став «першорядний готель» – «дорогий – по 5 руб. кімн[ата] на сутки на двох» (дешевші номери по 3 руб. усі були зайняті). Вражала дешевизна харчів: «чудовий обід» із двох блюд – 70 коп. Низькою виглядала й ціна на м’ясо: 12 коп. фунт, оскільки селяни «примушені продавати скотину через пашу [її брак] й необхідність платити високі налоги».

Поряд з достатком харчів пригноблював вигляд центральної частини Києва, що його у січні 1918 р. «визволяли» російські більшовицькі частини підполковника Муравйова:

---

[18] ЦДАВО України, ф. 3934, оп. 1, спр. 26, арк. 49.

[19] Там само.

«Місто сильно зруйновано бомбардіровками. В центрі багатенько домів забито. Магазини майже всі відчинеті, в самому центрі багато здається наполовину, бо затяжко платити одному патент і комерційні налоги. Але здобути можна все, чого тільки душа бажає. Аби гроші. Мануфактура дорога. Навіть за великі гроші дійсно чогось порядного трудно й знайти.

Освітлення, отоплення, каналізація, трамваї, ізвощики – все в порядку»[20].

Завзяті театрали, подружжя Савченків з перших днів по приїзді до Києва почали знайомитися з мистецьким життям міста над Дніпром. Їхні враження передані у тому ж листі Федора Яковича від 27 грудня 1924 р.:

«Були в двох театрах – опера російська – кепська. Укр[аїнський] театр "Березіля" у бувшому Соловцовському – робить спроби нових завдань і вишукувань, але виходить неестетично, карикатурно, спотворно. Щось подібно до revue, тільки без голих ніжок балерин і з соціяльним завданням показати боротьбу робітництва з капіталом [...]. Жадних декорацій на сцені – метальова крутілька з кімнаткою або вулицею на чотири боки, котрі, як в постановах кінових, швиденько при потребі повертаються»[21].

І далі у листі подавалася інформація про мешканневі клопоти подружжя, яке з готелю перебралося «на якийсь тиждень» до музею у Лаврі, де отримали тимчасово кімнату:

«Була холодна й дуже далеко від міста. Увечері, казали, небезпечно виходити, але за цей останній час не чути було, щоб когось там ограбували чи обібрали»[22].

---

[20] ЦДАВО України, ф. 3934, оп. 1, спр. 26, арк. 49–49 зв.

[21] Там само, арк. 49 зв.–50.

[22] Вибиратися з лаврського помешкання подружжю Савченків довелося не без пригод. У написаному Ольгою Савченко листі до Ю. Бачинського від 25 грудня 1924 р. про це згадувалося так: *«Виїхати із Лаври також пришлося з формальностями. Посвідчення директора музею було не досто, що ми тільки наші приватні речі вивозимо. Завідуючий інвалідним городком (в Лаврі жиють всі інваліди – над всім слідкують) потребував осмотр наших річей, треба було його прохати, щоб когось прислав до нас (він бажав на вулиці). Речі були вже на підводі. Осмотр їм зробили кращий, ніж на всіх кордонах, які проїздили. Мали опаску, що вивеземо церковне добро, монахам не довіряли. Мали рацію тому, що, кажуть, на днях знайшли більше 2-х пудів золота, захованого монахами. Без інциден-*

Невдовзі, на початку грудня, відвідали рідних Федора Яковича на Полтавщині, а по повороті

«дістали кімнату при редакції “України”, де містяться з середини грудня й інші установи, якими головує Грушевський».

Цим житлом по вул. Короленка, 37, пом. 12а (колишня Володимирська) Ф. Савченко був відверто задоволений:

«Кімната дуже гарна, в центрі. Та як співробітники, нечисленні, приходять тільки з 12 – [до] 5[-ї], то решта часу до нашого розпорядження маємо ще дві великих кімнати, одна з яких нам поки що замість столової»[23] .

Насамкінець Федір Савченко інформував свого берлінського кореспондента про коло власних обов’язків й оцінював життя УАН та позаакадемічну ситуацію:

«Перебираю потроху секретарські обов’язки при редакції, знайомлюсь з друкарнями й іншими відповідними установами й людьми.

Академію поки що не зачіпали зверху, дають їй вільність у науковій праці. Тільки так як платня там мала, то всім доводиться ще й інше щось робити, і тому наукова праця іде слабувато. Частенько бувають різні виклади»[24].

Завершувався лист Ф. Савченка від 27 грудня 1924 р. самооцінкою рішення про приїзд до УССР й висловленням сподівання на швидку зустріч з Ю. Бачинським у Києві:

«Фактично кажучи, жити нам тут поки що приємніше, ніж було в Берліні, але бюджет ще не зовсім заповнений. Маю надію через деякий час його урегулювати й здобути якісь доповнюючі доходи.

Снігу все нема – морози почалися. Добре було б, коли б на весну вибралися Ви до наших країв.

Вітайте, прошу ласкаво, миле Берлінське товариство.

З глибокою пошаною, щиро відданий *Ф. Савченко*»[25].

тів добрались до нового помешкання і тепер дуже задоволені» (ЦДАВО України, ф. 3934, оп. 1, спр. 26, арк. 52). Непоодинокий випадок, коли кореспонденція подружжя підписувалася від імені Ольги й Федора Савченків.

[23] ЦДАВО України, ф. 3934, оп. 1, спр. 26, арк. 50.

[24] Там само, арк. 50–50 зв.

[25] Там само, арк. 50 зв.

Наталія Полонська-Василенко у спогадах 1962 р. виразно характеризувала ключову роль Федора Савченка як правої руки акад. М. Грушевського:

«Ф. Я. Савченко ввесь час, від 1924 до 1931-го року, був секретарем та "атташе" М. С. Грушевського у всіх справах; він допомагав у редаґуванні видань, полагоджував усі видавничі справи в "Держвидаві", їздив у всіх справах Грушевського до Харкова і т. д. В науковому відношенні він був керівником Комісії Західньої України, співробітником Комісії історичної пісенності, Науково-дослідчої катедри [історії України]. Крім низки статей, він надрукував книгу: "Заборона українства в 1876 р."»[26].

Безперечно, відігравала свою роль й імпозантна зовнішність Федора Яковича – високий зріст й європейські манери. Так, наприклад, сексот «Свєтлова» характеризувала його *«европейманом»* й *«гренадіром»*, який служить *«зовнішньою прикрасою Історичної секції»* (повідомлення від 28 серпня 1930 р.).

Через рік по приїзді до УССР Ф. Савченко знову звертався до Юліана Бачинського:

«Високоповажаний і дорогий наш Друже! В річницю приблизно з моменту нашої останньої зустрічі мені дуже приємно привітати Вас і побажати всього найкращого в надії, що Ви перебуваєте в доброму здоровлі, а також гуморі, wie immer!»*

І далі у цьому листі від 16 листопада 1925 р. Федір Якович ділився зі своїм берлінським кореспондентом враженнями від першого року перебування у підсовєтській Україні та інформував його про власний статус в академічній ієрархії й стратегію акліматизації до наукового життя й навчального процесу у вищій школі УССР:

«За цей час в нашому житті відбулось мало змін. Живемо на тому самому помешканню, при редакції, де я секретарюю. Тому зустрічаю багато людей, майже все оточення Академії, але справжніх приятелів маємо мало. Я все ще в рангу наукового

---

[26] Полонська-Василенко Н. *Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків* // Зб. на пошану укр. учених, знищених большевицькою Москвою / ред. Марія Овчаренко; [Записки НТШ. Т. CLXXIII]. – Париж–Чикаго, 1962. – С. 31.

* *«Wie immer»* (нім.) – як завжди.

співробітника, і тільки з першого січня є надії перейти до керовництва культурно-історичної або комісії пісенности (історичної), що збільшить мені платню до 110 карб. на місяць. На ці гроші можна вже тут скромно жити удвох. В редакції підробляю ще трохи окремо, але, на жаль, гроші із Державного видавництва одержуємо з великим припізненням (на декілька місяців), так що ніколи не можна знати фактично, скільки заробляєш. При Історичній секції буде засновано з січня Кабінет примітивної культури, так що й там буду одержувати якихсь 30 карб. місячно. На минулому тижні запрохано мене було викладати курс по історії матеріяльної культури в Художньому інституті (наша Академія мистецтва), але та[к] як він дуже залежить від курсу історії мистецтва і не має самостійного значіння в програмі, то я гадаю за краще відмовитись»[27].

Розповідав Ф. Савченко й про власні академічні ініціативи щодо структурування установ Історичної секції УАН:

«За моєю ініціативою Академія наша ухвалила утворити Комісію Заходо- й Америкознавства на чолі з Євг. Тимченком два тижні тому. Маємо підсекції історії, літератури й мовознавства, економіки й соціології, мистецтва, навіть античної культури, для якої тепер нема робітників. В цій комісії я також за виконуючого обов'язки керівничого. Надіємось на цьому тижні улаштувати перше прилюдне засідання, а через тиждень – літературну вечірку, що буде присвячена Франції, згодом – Німеччині і т. д.[28] Надіюсь в одному із засідань, що буде пристосовано до Америки, зреферувати Вашу книгу про українців в Америці, що Ви були ласкаві її нам подарувати[29]. Коли б Ви мали якісь новіші доповнення чи взагалі уваги, не відмовте їх надіслати, зазначивши в адресі Укр[аїнська] Академія Наук, мені, – тоді обов'язково дійде. Ще краще було б, якби Ви могли надіслати якусь Вашу розвідку, щоб я її міг зачитати в засіданню Комісії, а потім і надрукувати в збірнику, що пізніше має вийти. Сюжет, величина й

---

[27] ЦДАВО України, ф. 3934, оп. 1, спр. 26, арк. 51.

[28] Див.: Ф. С[авченко]. *Комісія Заходознавства й Америкознавства Української Академії Наук* // Україна. – 1926. – Кн. 2–3 (17). – С. 222–223.

[29] Йдеться про видання: Бачинський Ю. *Українська імміґрація в З'єднаних Державах Америки: з 75 ілюстраціями і двома картами*. – Львів: Накладом Юліяна Балицького і Олександра Гарасевича; Друкарня НТШ, 1914. – 492 с.: іл.

напрямок – необмежені, – потрібна тільки самостійна обрібка матеріялу»[30].

Згадував Федір Якович й про становище дружини, яка тривалий час по приїзді не могла здобути посади, власні біляакадемічні клопоти, літній відпочинок тощо:

«Дружина моя здорова. Посади не має, бо здобути тут щось без зв'язків в правящих колах – майже неможливо. Хоче розпочати бібліотеку-читальню сучасної закордонної літератури, бо тут мусить бути багатенько бажаючих. На курсах мов (англ[ійської], фр[анцузької], нім[ецької]) є 430 слухачів у цьому році – для Київа це багато. Правда, тільки в Київі й існують такі курси на Вкраїні. В цей момент маю ще багато праці, тому що через два–три тижні має відбутися пленум ГоловНауки, від якого залежить реформа Академії Наук, а я працюю в підготовчому комітеті – тому доводиться писати багато протоколів. Літом два місяці жили в домі відпочинку для професури в 6 верстах від Київа, в лісі. Славно було. Як др. Кузеля, Сливенко? Що пише Директор? Привітайте їх від нас, бо я не хотів би йому писати до Львова»[31].

І насамкінець оцінювалося власне рішення щодо повернення в Україну й, зокрема, украй лаконічно характеризувалися стосунки зі *«Старим»* – М. Грушевським:

«*Я не жалкую, що сюди перебрався*, дружина трохи нудиться без відповідної праці. Забув ще сказати, що тепер готую до друку корпус історичних пісень XVIII сторіччя зо всіми варіянтами. *З Старим поки що уживаємось. Уживаюсь взагалі, але кар'єри не роблю. Нема ні охоти, ні потреби. Виходить поки що все нічого – жити можно* [...]»[32] (виділення наше. – *О. Р.*).

Під час виконання секретарських обов'язків Федір Якович часто виявляв й власну ініціативу, хоча діяв переважно за дорученням голови Історичної секції. Так, наприклад, упродовж кількох років ВУАН клопоталася про виклик до Києва свого дійсного члена (з 1919 р.) К. В. Харламповича, який був професором Казанського університету, знаним спеціалістом з історії

---

[30] ЦДАВО України, ф. 3934, оп. 1, спр. 26, арк. 51 зв.

[31] Там само.

[32] Там само.

освіти й взагалі культури в Україні[33]. Зокрема, у листі керівництва ВУАН до РНК УССР від 8 травня 1925 р. йшлося:

> «За постановою Особливої наради ОДПУ Тат[арської] Республіки, академіка Харламповича вислано в адміністративному порядкові до Киргизького Краю на три (3) роки. Зараз акад. Харлампович перебуває в м. Ахтюбинському, звідкіль його гадають заслати ще до Тургайського Степу, тобто позбавлять його абсолютно можливостей працювати науково [...]. ВУАН ще раз звертається до Вас з проханням допомогти повернутися академікові Харламповичеві для наукової праці на Україну [...]»[34].

---

[33] *Харлампович Костянтин Васильович* (18/30/.07.1870–21.03.1932) – історик, фахівець з історії Церкви, краєзнавець; магістр богослов'я (1899), д-р церковної історії (1914), професор (1909), чл.-кор. Петербурзької АН (1916; з 1917 р. – РАН), дійсний член УАН (1919). Закінчив Литовську духовну семінарію у Вільно, Петербурзьку духовну академію (1894). З 1895 р. викладав у Казанській духовній семінарії, з 1900 р. – у Казанському ун-ті. Праці «Западнорусские православные школы XVI и начала XVII вв., отношения их к иностранным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви» (1898) та «Малороссийские влияния на великорусскую церковную жизнь» (т. 1, 1914) захищені К. Харламповичем як магістерська й докторська роботи у Петербурзькій духовній академії. Заарештований 20 вересня 1924 р. Постановою Особливої наради Колегії ОГПУ СССР від 19 січня 1925 р. «за перешкоджання вилученню церковно-історичних цінностей з музею, наклеп щодо гонінь на науку» засланий на три роки. Перебував в Оренбурзі (нині РФ), Актюбінську (нині м. Актобе, Казахстан) та Тургаї (нині село у Казахстані). Після звільнення 1928 р. позбавлений прав й засланий на спецпоселення, одначе завдяки клопотанню акад. М. Грушевського повернувся в Україну, оселився у Ніжині. 1928 р. позбавлений звання дійсного члена ВУАН Колегією НКО УССР за «ідеологічну невідповідність радянському ладу» (відновлений 1992 р.).

25 травня 1928 р. С. Єфремов занотував: «Приїхав Харлампович – найгіршої для себе години, коли його, як і Міщенка, викинуто з Академії. Одбув своє заслання в Тургаї і думав, що врешті матиме святий спокій коло наукової роботи в Києві. Сталося інакше. До того ж і жити йому в Києві не дозволено – мусив оселитися в Ніжині. Треба шукати способу, щоб якось допомогти йому. Робить враження серйозної і порядної людини» (див.: Єфремов С. *Щоденники, 1923–1929* / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського: Ін-т архівознавства; упор.: О. І. Путро (голов. упор.) та ін.; редкол.: О. С. Онищенко, О. І. Путро, В. А. Смолій та ін. – К.: ЗАТ «Газета "РАДА"», 1997. – С. 638).

[34] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 953, арк. 164–164 зв., 268.

Одначе у черговий раз це клопотання було відхилене.

Попри постійні відмови, 17 березня 1927 р. Ф. Савченко особисто звернувся з листом до керівництва НКО:

> «З доручення голови Історичної секції Української Академії наук акад. М. С. Грушевського і в інтересах укр[аїнської] культури звертаюсь [...] з проханням вжити потрібних заходів [...] для звільнення з висилки в Киргизькому Краю академіка УАН Костя Харламповича [...]. Акад. Харлампович перебуває у висилці в Тургаю Акмолінської губ. більше двох років, і тому було б добре, щоб замість далі перебувати на посаді рахівника в Тургаю, йому дозволили переїхать до Києва, де він є дуже потрібний для наукової праці в Академії. Член президії Історичної секції УАН *Федір Савченко*...»[35].

Вражає у зверненні певна навіть зухвалість автора, який бере на себе сміливість зауважити «начальству» щодо нецільового використання фахової «наукової сили» – *«замість далі перебувати на посаді рахівника в Тургаю...».*

Питання про звільнення К. Харламповича у черговий раз порушував, зокрема, й акад. М. Грушевський під час особистої зустрічі 31 березня 1927 р. з новим наркомом освіти УССР М. Скрипником. Голова Історичної секції ВУАН солідаризувався з головними ідеями праць Костя Васильовича, який вважав, що вплив українського церковно-освітнього руху середини XVII–XVIII ст. на московське життя був однією з підстав для будівництва ідейних підвалин Російської імперії XVIII ст.[36]

Вояжі Ф. Савченка до Харкова за дорученням Грушевського відбувалися регулярно.

> *«Я не раз відряджував тов. Савченка до Харкова з клопотаннями в справах історичних установ, їх видавництв і ріжних казусів наукової роботи, котрою я кермую;* – характеризував ці поїздки голова Історичної секції 7 листопада 1927 р., – *я давав*

---

[35] Рубльов О.С. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.)* / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко; [НАН України: Ін-т історії України, Ін-т української археографії; відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 300–301.

[36] Гирич І. *Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації* / Ігор Гирич; [НАН України: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського]. – К.: Смолоскип, 2016. – С. 380, 570.

йому при тім власною моєю рукою списаний реєстр справ, котрі він має порушити в відповідних установах, а з поворотом його вислухав за сим реєстром його звідомлення [...]».

Тоді ж акад. М. Грушевський наголошував особливу роль свого «одного з найближчих співробітників»:

«Доручав йому добиватися не змін в постановах, повзятих Укрнаукою чи якоюсь иншою центральною установою в справах Академії, а нагадувати про потреби мині доручених історичних установ і видавництв – щоб сі потреби не були переочені, а по можності задоволені при всяких розподілах коштів. Заявляю [...], що *знаю тов. Савченка за людину коректну і витриману, і певен, що він ніколи не забував свого становища як відповідального співробітника Академії*, робив не на шкоду Академії, а тільки на користь її наукової праці, як і я при всіх клопотаннях мав завсіди на увазі повагу й видатність Академії як установи та її завдання»[37] (виділення наше. – *О. Р.*).

Місія Савченка була тим більш нелегкою, оскільки тодішній (до 1928 р.) керівний «тріумвірат» УАН – президент В. І. Липський, віце-президент С. О. Єфремов та неодмінний секретар А. Ю. Кримський (властиво два останніх) – неприхильно ставився до М. Грушевського та його намагання самостійно, через голову Управи Академії вирішувати справи підлеглих йому установ Історичної секції. Зберігаючи, принаймні зовні, лояльність щодо влади, Єфремов та Кримський зосереджували зусилля на *розподілі тих незначних коштів*, що виділялися на академічну науку. Натомість Грушевський, використовуючи в інтересах справи власний авторитет, *вимагав від уряду УССР додаткових коштів на потреби історичних установ*.

Вже 1925 р. суперечності між головою Історичної секції та його опонентами з Управи УАН щодо фінансування академічної науки загострилися. Так, 5 жовтня 1925 р. у листі до Укрголов-

---

[37] *«Осібна гадка академіка Михайла Грушевського до протоколу спільного зібрання Української Академії наук 17 жовтня, зачитаного на засіданню 31 жовтня 1927 р.»* / публ. І. Б. Гирича та С. М. Кіржаєва // Укр. археогр. щорічник: Нова серія / АН України: Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії; редкол.: П. С. Сохань (головн. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – Вип. 1. – С. 341.

науки НКО Управа Академії зауважувала з приводу забезпечення у 1925/26 фінансовому році історичних установ:

> «Академія наук не може не висловити свого здивування, що акад. Грушевський, поминаючи Президію і Управу Академії, *сепаратно* подав свій операційний план, всупереч виразній постанові Спільного зібрання Академії наук з 13-го липня [...], що операційні плани всіх установ Академії повинна пересилати до Укрголовнауки лише *Управа* Академії наук, і то всі разом, а не раніш»[38].

У свою чергу, М. Грушевський не поділяв позиції керівництва Академії з багатьох питань, закидаючи упереджене ставлення до себе персонально та співробітників історичних установ. Так, наприклад, 1926 р. у листі до В. Кузіва Михайло Сергійович зазначав:

> *«Кримський, маючи за собою своїх поплечників, править Академією безпардонно... Я ж з Крим[ським] і Єфремовим давно ані вітаюсь і не розмовляю, бо вони роблять мені і моїм співробітникам пакості, де можуть, і мене ж потім оклеветують у всяких несодіяних річах»*[39].

Практика безпосередніх зносин Грушевського з НКО спричинила восени 1927 р. загострення конфронтації між ним й тандемом Кримський – Єфремов.

17 жовтня 1927 р. на Спільному зібранні УАН С. Єфремов заявив, що не має можливості їздити до Харкова «вибивати» кошти для Академії, оскільки туди прибувають гінці від поодиноких наукових установ й випрошують гроші для себе, ламаючи, таким чином, усі попередні домовленості з Укрнаукою. На вимогу назвати конкретних винуватців пролунало прізвище Ф. Савченка та вказано на історичні установи відсутнього на зборах М. Грушевського. Тоді ж ухвалили постанову про абсолютну неприпустимість вдаватися окремим інституціям ВУАН до урядових органів без дозволу на це Президії й Управи Академії[40].

---

[38] Рубльов О.С. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.)*. – С. 145.

[39] ЦДІА України, м. Київ, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 318 зв.

[40] Гирич І.Б. *До історії Всеукраїнської Академії наук: Михайло Грушевський і Агатангел Кримський* (З приводу «Осібної гадки акад. М. Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 р.») /

Наслідком цього стала «Осібна гадка» М. Грушевського, котру долучено до протоколу № 276 Спільного зібрання від 31 жовтня 1927 р. У датованому 7 листопада 1927 р. документі учений висловлював незгоду з рішенням від 17 жовтня, обґрунтовуючи свою позицію щодо шляхів розв'язання проблем фінансування академічної науки:

> «Я уявляю собі, що Президія і Управа занадто пасивні: обмежуються канцелярською одпискою і більше дбають про те, щоб з того малого мінімума, що одержується Академією в результаті, користали ті установи, котрих інтереси вони беруть близче до серця, – замість того, щоб роз'ясненням потреб ріжних академічних установ, завдань і ваги їх роботи старатися здобути стільки, щоб того ставало для всіх».

Історик наголошував:

> *«Маю тверде переконання, що, невважаючи на трудне економічне становище Української Радянської Республіки, знайшлися б для Академії і більші штати, і значніші кошти, ніж тепер, коли б більше робилося для інформації тих установ, від котрих се залежить, про діяльність, плани й потреби академічних установ»*[41].

В «Осібній гадці» від 7 листопада 1927 р. М. Грушевський виразно змалював свою основну мету: вивести Історичну секцію з-під контролю ворожого йому тандему С. Єфремов – А. Кримський.

«Осібна гадка» була зачитана на Спільному зібранні 14 листопада 1927 р., коли на засідання прийшов голова Укрнауки Ю. Озерський. 28 листопада Кримський та Єфремов виголосили власні заяви з приводу «Осібної гадки» М. Грушевського, якому закидалася деструктивна позиція. С. Єфремов, зокрема, відкидав претензії історика до Управи УАН щодо утисків підпорядкованих йому установ, кваліфікуючи «Осібну гадку» як «супліку»[42].

Попри ескалацію конфлікту з С. Єфремовим та А. Кримським, Грушевський непохитно відстоював власне право на безпосередні зносини з харківськими урядовцями. 1 листопада

І. Б. Гирич, С. М. Кіржаєв // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 1. – С. 336.

[41] *«Осібна гадка академіка Михайла Грушевського…»*. – С. 346.

[42] Гирич І.Б. *До історії Всеукраїнської Академії наук*. – С. 336.

1927 р., тобто наступного дня після Спільного зібрання, на якому він дізнався про спрямовану проти нього ухвалу від 17 жовтня, й ще до написання «Осібної гадки», Михайло Сергійович на бланку Історичної секції Академії адресував офіційний лист-доручення Ф. Савченку:

«Вчора, 31 жовтня, в Спільнім зібранні УАН зачитано постанову, внесену в моїй неприсутності на попередньому засіданні, 17.Х., з приводу Вашої літньої подорожі до Харкова, в справах історичних установ. Постанова ся забороняє науковим установам Академії, які не мають осібного бюджету, висилати своїх представників для клопотань перед центральними установами інакше як за погодженням з Управою УАН. Я заявив, що не погоджуюсь на таку постанову і як досі, так і далі вважаю своїм обов'язком робити заходи перед центральними установами в інтересах дорученої мені праці, а просити на се дозволу Управи не вважаю можливим супроти того неприхильного відношення, яке Управа виявляє до мене і моїх співробітників».

Разом з тим (властиво, заради цього й писався лист) М. Грушевський доручав Федору Яковичу

«вдатися до Харкова, аби на місці вияснити, чи признає за мною Наркомосвіта право на такі безпосередні зносини, в інтересах наукової праці, і в такім разі вияснити чергові питання, зв'язані з працею історичних установ УАН»[43].

Керівництво НКО УССР підтвердило право М. Грушевського на такі безпосередні зносини, оскільки 1 березня 1928 р., у черговий раз відряджаючи Федора Яковича до столиці республіки, керівник Історичної секції УАН звертався до наркома освіти М. Скрипника:

«Високоповажний Миколо Олексієвич! Ф. Я. Савченко їде до Харкова і явиться у Вас, щоб просити підтримати наші чергові справи… Доручена нашій секції справа "Музею міста Києва" змушує нас піднести старе клопотання про перетворення в заповідник садиби колишньої Духовної Академії для тимчасового приміщення сього Музею *("У Київі на Подолі братерськая наша воля без холопа і без пана…"*).

Також інші справи вимагають для свого погодження Вашого авторитетного слова.

---

[43] Рубльов О С. *Повертаючись до надрукованого…* // Укр. археогр. щорічник. – 1993. – Вип. 2 (5). – С. 432.

В надії на нього зістаюся з високим поважанням. *М. Грушевський*»[44].

У боротьбі партій в Академії діяльну участь на боці М. Грушевського брав і голова Наукового товариства імені Шевченка у Львові, дійсний член УАН Кирило Студинський[45].

Наукові контакти УАН та НТШ й книгообмін між УССР та Західною Україною вдалося налагодити, насамперед, завдяки тій бурхливій діяльності, яку розгорнув з поверненням на Батьківщину у березні 1924 р. колишній (1897–1913) голова НТШ М. Грушевський. Важливу роль у цьому та наданні УАН не лише формального (за назвою), але й фактично *всеукраїнського* статусу відіграли особисті дружні стосунки М. С. Грушевського з тодішнім (1923–1932) головою львівського Наукового товариства К. Студинським[46].

Дружні взаємини між М. Грушевським та К. Студинським налагодилися ледь не відразу після приїзду історика до Львова у 1894 р. й тривали до останніх днів його життя. За влучною й стислою характеристикою Я. Дашкевича:

«Теплі відносини між двома вченими – майже ровесниками – зав'язалися ще у львівський НТШівсько-університетський період, щоб згодом, у період післяреволюційного лихоліття, загальнонаціональної зневіри, переоцінки вартостей, перерости у справжні дружні відносини. К. Студинський, незважаючи також на свій не дуже простий світоглядний шлях, належав до приятелів М. Грушевського, в якого справжніх друзів було й не дуже багато. Здається, вони часто розуміли один одного без слів. М. Грушевський не бачив потреби розгорнуто пояснювати йому свою громадсько-політичну платформу 20-х рр., обмежуючись – при політичних сюжетах – короткими повідомленнями або й

---

[44] Рубльов О С. *Повертаючись до надрукованого…* – С. 432–433.

[45] Докладніше про нього див.: Єдлінська У. *Кирило Студинський (1868–1941): Життєписно-бібліографічний нарис* / Уляна Єдлінська; [Наукове т-во ім. Шевченка у Львові; відп. ред. О. Купчинський]. – Львів: НТШ, 2006. – 309 с. – (Визначні діячі НТШ, № 10).

[46] Докладніше див.: Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)* – С. 136–182 (Розділ IV. *Наукові та культурні зв'язки інтелігенції УССР та Західної України у 1920–1930-х рр.*).

лише натяками. Зрештою, автор листів змушений був рахуватися, практично на протязі цілого часу інтенсивного листування з К. Студинським, з поліційною перлюстрацією, бо цим займалися і польські, і радянські органи»[47].

Вже вирішивши повернутися в Україну та обмірковуючи плани майбутньої наукової праці в УССР, 11 лютого 1924 р. у вагоні віденського потяга історик звернувся з листом до К. Студинського, в якому підвів риску під десятиріччям з часу, коли – внаслідок спрямованої проти нього фронди львівських учених – 1 квітня 1914 р. йому довелося остаточно відмовитися від головування у НТШ[48]:

---

[47] Дашкевич Я. *Михайло Грушевський як особа й особистість* // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 387.

[48] Про це докладніше див., напр.: Винар Л. *Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930.* – Мюнхен, 1970. – С. 59–69; Винар Л. *Недрукований лист В. Липинського до М. Грушевського в справі загальних зборів НТШ в 1913 р.* // Укр. історик. – 1991. – Ч. 1/2 (108/109). – С. 111–114; Грицак Я. *Конфлікт 1913 р. в НТШ: Причини і причинки* // Укр. історик. – 1991/1992. – Ч. 3/4 (110–111) – 1/4 (112–115). – С. 319–332; Бортняк Н. *Степан Томашівський: До відносин із Михайлом Грушевським* // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матер. наук. конф., присвяч. М. Грушевському: Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р. / за ред. Я. Грицака та Я. Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 186–192; Грушевський М. *Наша політика*; [Томашівський С.] *Наша політика і професор М. Грушевський. Ґльосси до брошури проф. М. Грушевського*; *Матеріяли до історії конфлікту в НТШ 1913 р.* / упорядкув. Л. Винара та Є. Пшеничного [Серія «Грушевськіяна», т. 7]. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – 244 с.; та ін.

Представники закордонного українознавства й вітчизняні дослідники практично одностайні в оцінці наслідків конфлікту в НТШ 1913 р. й резигнації М. С. Грушевського з посади голови Товариства. Так, напр., за Л. Винаром: *«Підсумовуючи наші замітки про конфлікт в Науковому товаристві ім. Шевченка і відхід Грушевського від праці в Товаристві в 1913 р., бачимо, що ніхто не вийшов переможцем, а українська наука зазнала великого удару [...]. Якщо ідеться про значення від'їзду й розриву Грушевського з Галичиною, то це, безперечно, була незаступима втрата для дальшого культурно-національного розвитку Галичини, а для Наукового товариства просто катастрофа. Грушевського в науково-органі-*

«Дуже мині се приємно, що Ви помалу реставруєте мою память в Наук[овому] товаристві. Я віддав йому найбільшу частину себе – своєї праці, хисту, часу і завзятя, і болючо то було мині, що ріжні Томашівські, Гнатюки, Щурати і Кревецькі старалися потім можливо споганити або замовчати, вишкортувати память сеї моєї праці [...]. *Тепер, коли під Вашою рукою Товариство приходить потроху до нормального стану, може, доведеться й мині з ним відновити добрі відносини, перервані сею конспірацією 1913 р. А в кождім разі я рад, що лишаю Вас у Галичині не тільки сторожем моїх матеріяльних інтересів, але й моєї громадської чести – і дуже Вам дякую за Вашу прихильність для мене*»[49] (виділення наше. – *О. Р.*).

У перший же тиждень після повернення на Батьківщину академік Грушевський порушує справу щодо обрання до ВУАН кількох західноукраїнських науковців. У його листі до голови НТШ (середина березня 1924 р.) йдеться:

«Я наспів на велике заінтересованнє Галичиною, котре, між иньшим, виявилось в пляні вибрати членами і членами-кореспондентами академії кількох галицьких учених. Застав уже в току справу вибору Гнатюка, котра – мовляли – тягнеться вже досить давно, отже, поруч неї поставив Вашу кандидатуру. Рішаючі

заційній праці не можна було заступити. Рівночасно із резигнацією Грушевського з головства в НТШ зачинається занепад Товариства» (Див.: Винар Л. *Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930.* – С. 68–69).

З деякими відмінностями цієї ж думки дотримується й Я. Грицак: *«Конфлікт 1913 р. не приніс жодної позитивної розв'язки ні щодо наукової, ні щодо організаційної сторони діяльності Товариства. Єдиним його результатом було усунення М. Грушевського від керівництва НТШ. Негативні наслідки цього кроку не були спочатку такими помітними на фоні загальної кризи Товариства у воєнні і перші післявоєнні роки. Однак, коли становище більш-менш нормалізувалося, НТШ так і не вдалося досягнути такої потужної наукової діяльності, якою воно відзначалося в роки головування М. Грушевського»* (Див.: Грицак Я. *Конфлікт 1913 р. в НТШ.* – С. 332).

[49] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)* / упор. Галина Сварник; передм. Ярослава Дашкевича; [НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського; ЦДІА України у Львові; УВАН у США]. – Львів–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – С. 144.

круги принціпіяльно згодились, одначе зажадали від мене, аби я запитав Вас, чи не виступали Ви против Радянської України – щоб се евентуально не поставлено було б виною академії з боку влади. Отож просив би Вас разом з curriculum vitae надіслати як скорше на мої руки коротеньку заяву в формі листа до мене, або ак[адеміка] Кримського, що Ви против Радян[ської] Укр[аїни] не виступали. Я хотів би зняти з дороги Вашої кандидатури сі можливі затягування справи [...]»[50].

8 квітня 1924 р. історик нагадував К. Студинському:

«Я писав Вам через Відень і впрост, але ще раз повторюю, бо може то не дійшло! Я ставлю Вашу кандидатуру на члена Академії, потрібую до того Ваше curriculum vitae і для заспокоєння декого – заяву, що Ви не виступали против радянської України. Коли не післали, то пошліть як скорше!»[51].

Це прохання він повторив також у листі від 18 квітня[52].

Саме за рекомендацією М. Грушевського 22 травня 1924 р. Історично-філологічним відділом К. Студинського було обрано позаштатним академіком по кафедрі давнього українського письменства, а 23 червня це обрання затвердило Спільне зібрання УАН[53].

Обрання дійсним членом Української Академії Наук голови НТШ організаційно зміцнювало зв'язок між двома найавторитетнішими науковими інституціями українських земель, поділених кордоном, відповідало соборницькій ідеології М. Грушевського й частково реалізовувало його масштабний задум надати установам й діяльності Академії справді *всеукраїнський* статус. Так, наприклад, 7 квітня 1926 р. Михайло Сергійович у листі до К. Студинського висловлює задоволення розвитком обопільних зв'язків поміж київською Академією та львівським НТШ:

«Я дуже рад, що завдяки Вам уставляється такий гарний науковий контакт між Акад[емією] і Н[ауковим] тов[ариством] Шевченка»[54].

---

[50] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)*. – С. 146–147.

[51] Там само. – С. 148.

[52] Там само. – С. 149.

[53] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7453, арк. 2, 11.

[54] *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. – С. 185.

Про цю стратегічну мету видатного вітчизняного історика добре було відомо (власне, він з нею і не ховався) сталінським спецслужбам. Так, на початку червня 1929 р. керівництво Київського округового відділу ГПУ, характеризуючи ситуацію у ВУАН, зокрема, наголошувало:

> *«Керуючись ідеєю Соборної України, Грушевський велику увагу приділяв зв'язку з галицькими ученими, зокрема, з головою Львівського "Наукового Товариства" Студинським, й намагався провести останнього у штатні академіки ВУАН»*[55].

Утім, якщо обрання К. Студинського дійсним членом УАН відбулося доволі оперативно – вже 1924 р., то справа його «штатності», а відповідно й оплати, тягнулася роками через протидію владного академічного тандему С. Єфремов – А. Кримський.

Приїзд голови НТШ на ювілейні урочистості з нагоди 60-річчя М. Грушевського (ключовою подією стало засідання 3 жовтня 1926 р. у Київському ІНО) започаткував особисте знайомство Федора Савченка з К. Студинським й спричинив інтенсивне листування між ними, яке тривало майже до самого арешту секретаря М. Грушевського.

Лист голови НТШ до Києва від 28 жовтня 1926 р.:

> «Дорогий Федоре Яковлевичу! [...] З Київа виніс я прегарні враження, які степенувала жичливість багатьох осіб, а спеціяльно Ваша і Вашої дружини. Я Вам особисто дуже вдячний за уважливість, за хвилі незвичайно гарні, прожиті у Вашому товаристві [...]. Полюбив я Вас обоїх щиро як моїх Рідних, тому згадую Вас щодня і *прошу о листування бодай раз у місяць. Буду писати, що діється біля мене, а Вас прошу о звістки про своє життя* [...]»[56] (виділення наше. – *О. Р.*).

Відповідь подружжя Савченків не забарилася. Лист від 1 листопада 1926 р. Федір Якович розпочинає від себе й від імені дружини:

> «Високошановний і дорогий п[ане] Професоре! Вашу милу листівку й довшого листа з радістю й подякою одержали своєчасно».

---

[55] ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 166, арк. 10.

[56] Там само, ф. 65, оп. 1, спр. С-5529: Справа-формуляр на Савченка Федора Яковича, арк. 31.

Із подальшого тексту стає зрозумілим, що під час київського відрядження львівський професор, вочевидь, одержав для подальшої пересилки до польського міста Радома, де мешкала родина Ольги Савченко (уродженої Зисс), листа від неї й гроші для батьків:

> «Щиро й сердечно дякуєм обоє за пересилку до рідних, а також і за милу характеристику нашого тут життя – вони, напевно, будуть задоволені й щасливі дещо доброго дізнатись від свідка-очевидця про нас»[57].

Й далі, у тому ж листі, відповідаючи на пропозицію львівського колеги, Ф. Савченко писав:

> «Щиро дякую за честь і приємність, яку зробили мені пропозицією регулярнішого листування, з радістю буду це виконувати»[58].

Відтоді близький співробітник М. Грушевського став й приятелем К. Студинського. Єднали їх спільні виробничі справи як керівника Комісії історії Західної України УАН й голови НТШ у Львові. Їхній зв'язок був не лише особистий, а й родинний.

Одним з прикладів такого родинного зв'язку з К. Студинським може слугувати лист подружжя Савченків від 28 червня –

---

[57] *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)* / АН України: Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України: ЦДІА України у м. Львові; упор.: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 482.

У вищезгаданій «милій листівці» К. Студинського (за словами Ф. Савченка), скопійованій київським ГПУ, зокрема, йшлося: «Дорогий Федоре Яковлевичу! [...] Посилаю Вам посвідку на вислані гроші до Батьків Вашої дружини. Я надіявся, що дістану від них вістку, що гроші наспіли, одначе доси не маю відповіді. Якби й Ви не дістали листа, то прошу мені звернути посвідку, щоби я міг зареклямувати. Хоча я певний, що гроші дійшли.

Як називається Ваша дружина на імя і по-Батькови? Вас згадують тут сердечно Гаврисевичі, і чому я не дивуюсь, бо і я часто думками коло тих добрих людей, що виявили супротив мене, їм чоловіка чужого, стільки прихильности і серця. Ще раз Вам за все дякую і Вашій Добрій і Ласкавій для мене Дружині [...]» (див.: Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 38).

[58] *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941).* – С. 483.

17 березня 1928 р. Київ. Група учасників засідання Історичної секції ВУАН, присвяченого пам'яті В. Б. Антоновича.
Сидять: зліва направо – К. Мельник-Антонович, невстановлена особа, Марія Сильвестрівна Грушевська, М. С. Грушевський, М. Кордуба, В. Щербина.
Стоять: І. Черкаський (3-й зліва), А. Синявський (7-й), О. Гермайзе (9-й), Ф. Савченко.

1 липня 1927 р. Розпочинав писати його Федір Якович, прикметно для нього максимально точно маркуючи лист – *«28.VI.27. Вівторок, о 9-й год. веч[ора]»*. Він звично повідомляв львівському адресату останні академічні новини: друкування книжок, справа передання Історичній секції УАН будинку по вул. Короленка, 35, й участь у цьому складному процесі харківських (наркомос М. Скрипник – «принципал», за Ф. Савченком) й київських урядовців (секретар Київського окружкому КП(б)У Ф. Корнюшин), наповнення й підготовка до друку ювілейного збірника на пошану М. Грушевського та ін. 1 липня він же дописав:

> «Лист цей спізнився з висилкою по вині моєї дружини. Вона не хотіла, щоб я його вислав раніш без неї.
>
> Ювілейний збірник [М. С. Грушевського] передаємо до друкарні 5-го у вівторок [...]»[59].

[59] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 85–85 зв.

Й далі вже власноручний текст Ольги Савченко:

«Високоповажний й дорогий Кирило Осиповичу! Та[к] як Федя залишив стільки чистого паперу, то й я напишу декілька слів. Конфузите Ви мене з “Савченніхою”. Ми так хвилювались, не маючи від Вас вісточки, зраділи несказано, діставши Вашого листа [...]. Після Вашого від’їзду було багато неприємностів не персональних. Були на дуже сумних похоронах Щербаківського. Декілька день не могли знайти його тіла. Похорони були дуже торжественні. Поховано його перед лаврською церквою на цвинтарі. Багато промов од різних установ, а також представник влади Левіцький Леонід Макарович запевнив, що влада вжиє всі заходи, щоб розпутати всі нитки й покарати виновника [...]. Дуже сумно було. Із дому [м. Радома у Польщі] я також нічого не мала від того часу, як Ви виїхали, боюсь, що папа захворів [...]. Він, дорогий, надіявся мене бачити в липні на сво[є]му ювілею 50-ліття педагогичної діяльности, в останньому листі я йому писала, що, можливо, що приїду на Різдво [...]».

Й насамкінець О. Савченко від приватно-особистого переходила до справ власного громадського (оскільки безоплатного) навантаження:

«Я дуже задоволена тому, то з того часу, як Ви поїхали, ми не мали ані хвилинки вільного часу. Треба було переписувати всі статті для ювілейного збірника. Як Федя був в Харкові, то був один день, коли я надрукувала 30 сторінок, а так в середньому 15–20. Хотіла до 1 липня все скінчити, но не встигаю, все надходять нові. Більше місця немає, вибачте за помилки, вітайте внуця й високоповажну паню добродійку [...]. З поважанням *Ольга Савченко*»[60].

Основна тема листів Ф. Савченка до К. Студинського – ледь не щоденні події академічного буття, які щільно переплітаються з відомостями міського культурного життя, що у ньому активну участь брала дружина секретаря акад. М. Грушевського. Ольга Савченко організовувала концерти, присвячені галицькій музиці й на користь Галичини, яка терпіла від повені чи голоду, використовувала ноти, надіслані К. Студинським, готувала ювілей 40-ліття «Вінка» Олени Пчілки та ін. Так, у листі київського ученого до Львова від 24 січня 1927 р., зокрема, йдеться:

---

[60] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 85 зв.

«Завтра або найпізніше післязавтра вишлю Вам офіційне запрошення на вшанування пам'яті Антоновича.

У суботу 28[-го] відбудеться в Домі вчених концерт, присвячений галицькій музиці й на користь Галичини, що його улаштовує завдяки Вашим нотам моя дружина. Співатимуть артисти держ[авної] опери – Мацківська, Кученко; Хоранс Інституту ім. Лисенка. Вступне слово директора Інституту – Гринченка.

В кін[ці] лютого відбудеться ювілей 40-ліття "Вінка" О. Пчілки – для чого тепер формується комітет (жіночий). Бажані привітання із Львова. Надсилати на адресу моєї дружини [...]»[61].

Федір Якович, який з доручення М. Грушевського особисто познайомився з М. Скрипником, відтоді регулярно представляв наркому освіти УССР актуальні академічні справи, зокрема, говорив про матеріальну підтримку ювілейного збірника М. Грушевського, переведення К. Студинського у штатні співробітники УАН тощо. Наприклад, у листі від 21 березня 1927 р. інформація про перше знайомство з новим наркомом освіти:

«На минулому тижні був два дні в Х[аркові] і бачив нашого нового принципала в Наркомосі – Скрипника Миколу Олексійовича. Він ще тільки в стадії приймання Наркомосу, так що не на всі мої питання міг дати конкретну відповідь, хоч помітно, що загально поінформований в наших академичних справах [...]. Принципал сказав [...], що в кінці цього тижня він має бути в Київі на якомусь з'їзді, тоді й надіється поговорити з Мих[айлом] Серг[ійовичем]. На його деякі запитання про УАН я відповів тільки зауваженням, що треба б підновити склад дійсних академиків директорами й иншими, а також ввести Вас до штатних [...]. Дружина моя продовжує організацію концертів-суботників в Секції наукових робітників, вкладає багато енергії й роботи, – тому справа розвивається добре. Почуваємо ми себе обоє гаразд. На Паньківській [у Грушевських] також все благополучно [...]»[62].

Утім, розмови Федора Яковича з наркомом освіти далеко не завжди були приємними. Іноді вони нагадували допит. Так, таємна поліція зафіксувала, що оточення А. Кримського поши-

---

[61] *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941).* – С. 495.

[62] Там само. – С. 498–499.

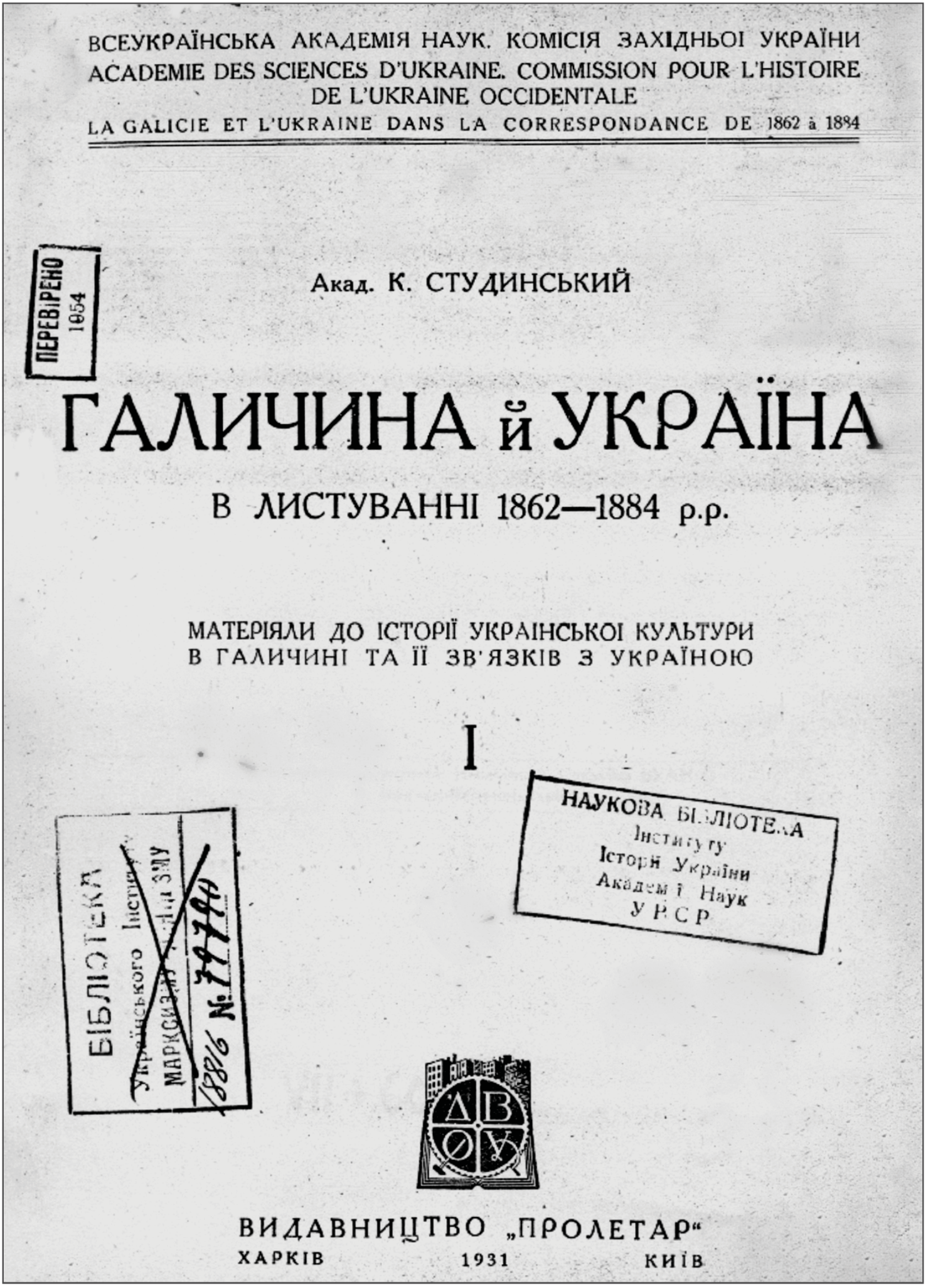

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. КОМІСІЯ ЗАХІДНЬОІ УКРАЇНИ
ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE. COMMISSION POUR L'HISTOIRE DE L'UKRAINE OCCIDENTALE
LA GALICIE ET L'UKRAINE DANS LA CORRESPONDANCE DE 1862 à 1884

ПЕРЕВІРЕНО 1954

Акад. К. СТУДИНСЬКИЙ

ГАЛИЧИНА й УКРАЇНА

В ЛИСТУВАННІ 1862—1884 р.р.

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАІНСЬКОІ КУЛЬТУРИ
В ГАЛИЧИНІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗКІВ З УКРАЇНОЮ

I

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інституту
Історії України
Академії Наук
УРСР

БІБЛІОТЕКА
Українського Інституту
МАРКСИЗМУ ... ЗМУ
18816 № 79790

ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР"
ХАРКІВ 1931 КИЇВ

Титульна сторінка праці К. Студинського
«Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.».

рювало чутки, нібито секретар М. Грушевського їздив до Одеси, щоб формувати там якийсь «уряд» (вочевидь з доручення голови Історичної секції). У спецзведенні Київського окружного відділу ГПУ УССР від 28 січня 1928 р. презентовано таку розмову/допит:

> «*Скрипник:* Коли Ви були в Одесі? – *Савченко:* Здається, торік. – *Скрипник:* Що Ви там робили? – *Савченко:* Провів засідання, лекцію читав тощо. – *Скрипник:* А з ким балакали? – *Савченко:* З Бронштейном. – *Скрипник:* А ще з ким? – *Савченко:* З Вайнштейном… Цікаво, що про те ж саме мене запитував і Кримський.
>
> Тоді Скрипник розсміявся і сказав, що Кримський розповідав йому про формування Савченком в Одесі якогось уряду. Савченко, сміючись сказав, що уряд, очевидно, сформував поганий, бо він більше року існує, а ознак життя не подає. На цьому інцидент закінчився»[63].

Кореспонденція Ф. Савченка з К. Студинським дуже лаконічна, ділова, з переліком подій в Академії, Києві, рідше – Харкові: видання, збори, урочисті академії, кіно, театр, зустрічі з посадовцями. 1930 р. постійно згадується у ній про книгу К. Студинського, над супровідом якої до друку чимало потрудився Федір Якович особисто, вичитуючи складні тексти. Книга «Галичина і Україна в листуванні 1862–1884 рр.» вийшла 1931 р.[64] Тривожний 1930 р. заповнений у листах відповідними повідомленнями: обрання нової Президії АН, створення й функціонування комісії для «чистки» академічних працівників, «тимчасові» труднощі з виплатою заробітної платні, продовольством та ін.[65]

Цей постійний листовний зв'язок між Києвом і Львовом (і навпаки, Львів–Київ) був не лише добре відомий очільнику Істо-

---

[63] Пристайко В. *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934* / В. Пристайко, Ю. Шаповал; [НАН України; Служба безпеки України; Українське історичне товариство]. – К.: Україна, 1996. – С. 71.

[64] Див.: Студинський К. *Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.:* Матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною / К. Студинський. – Харків – К.: Пролетар, 1931. – VII, 604 с.

[65] Єдлінська У. *Кирило Студинський 1868–1941: Життєписно-бібліографічний нарис*. – С. 122–123.

ричної секції УАН, а й заохочувався ним. Принаймні, у кореспонденції М. Грушевського з К. Студинським зустрічаються прямі вказівки щодо цього. Наприклад: *«Сподіваюсь одначе, що від Савченка Ви знаєте більше менше, що діється»* (лист від 6 лютого 1928 р.)[66]; або: *«Літопись нашого життя мусите мати від Ф[едора] Я[ковича] [Савченка]»* (16 січня 1929 р.)[67].

«Акиморська битва»

Віце-президент УАН С. Єфремов постійно підозрював голову Історичної секції, не припиняючи боротьби з ним, чекав від історика лише одного – запеклого опору комунізації й беззастережного підпорядкування особистим вказівкам, навіть на шкоду розбудові історичної науки. Саме відмова від декларативного антибільшовизму й закидається М. Грушевському у щоденнику С. Єфремова. Одначе, коли у серпні 1927 р. М. Скрипник у своїй промові визнав необхідність обрання до Академії наук академіків від компартійної номенклатури, М. Грушевський і С. Єфремов опинилися по один бік барикад, підписавши протест проти обрання партійців на наукові посади[68].

Ця, за словами акад. В. Перетца, «Акиморська битва» поміж дуумвіратом С. Єфремов – А. Кримський й М. Грушевським втягувала й широке коло підлеглих лідерів цих угруповань. Зрозуміло, що Президія мала ширші можливості для утисків й упослідження близьких до М. Грушевського осіб. Найбільше у цій ситуації діставалося Ф. Савченкові. З Федором Яковичем С. Єфремов завжди розмовляв брутально й різко, аж до хамства, виживав з помешкання на Короленка, 37, у листопаді 1927 р. перешкоджав через А. Лободу викладати у Київському ІНО. Тоді ж звільнили з проректорства «за скороченням посади» О. Гермайзе.

Зрештою, відповідними є й згадки про Ф. Савченка у «Щоденнику» С. Єфремова. Так, наприклад, запис від 8 травня 1926 р.: «Грушевського полигач Савченко»; «Якщо мені того

---

[66] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)*. – С. 219.

[67] Там само. – С. 235.

[68] Гирич І. *Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації*. – С. 571.

листа [М. Слабченка] покажуть, то зачеплю Савченка за ребро гаком: хай сам виплутується з своєї брехні»[69]. І далі атестації в аналогічному дусі: «Грушевського полигач Савченко» (20 вересня 1926 р.); «Один "вірний до кінця" Савченко чого вартий!» (23 жовтня 1926 р.); «Вірний полигач Савченко» (27 листопада 1926 р.); «Савченко, кажуть, майнув до Харкова на нові плітки і доноси» (31 жовтня 1927 р.)[70] та ін.

Президія Академії також спровокувала виступ В. Данилевича, П. Клименка, О. Барановича, М. Ткаченка проти голови Історичної секції і його найближчих співробітників К. Грушевської та Ф. Савченка, коли історик провів їх у дійсні члени своєї Науково-дослідної кафедри історії України. Керівництво УАН вперто опиралося обранню в академіки О. Грушевського та К. Студинського. Особливо потерпав К. Студинський, який не лише був обраний до Академії за рекомендацією голови Історичної секції, а й брав діяльну участь у здійсненні наукових планів Михайла Сергійовича, зокрема як співголова Комісії історії Західної України УАН.

> «Сиджу при роботі безнастанно, тому й не вибираюся на разі на Україну, – писав Студинський до М. Скрипника 7 лютого 1928 р. – Здається, одначе, що весною я таки поїду до Києва і Харкова, бо цего домагається моя спільна робота з акад. Мих[айлом] Сергійовичем [Грушевським]. Вона приносить мені багато морального вдоволення побіч прикростей з боку людей, йому ворожих. Та дарма! Мих[айло] Серг[ійович] має в Галичині такі заслуги, а на Україні веде тепер таку величну працю, що я не можу не склонити перед ним і перед його організаційною роботою голови і не пристати до неї, хоч би навіть довелося через те потерпіти»[71].

У листі до того ж адресата від 28 березня 1928 р. К. Студинський, зокрема, писав:

---

[69] Єфремов С. *Щоденники, 1923–1929* / НБУВ: Ін-т архівознавства; упор.: О. І. Путро (голов. упор.) та ін.; редкол.: О. С. Онищенко, В. А. Смолій та ін. – К.: ЗАТ «Газета "РАДА"», 1997. – С. 373.

[70] Там само. – С. 402, 419, 433, 540.

[71] Рубльов О.С. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.)*. – С. 148.

«За вістку про штатність щиро дякую. Завдячую її виключно Вашій жичливості для культурного єднання з галицькою землею. Досі не повідомив мене про це ніхто, ані офіційно, ані неофіційно. Не знав про це, очевидно, навіть Мих[айло] Серг[ійович], який зчаста пише до мене[72]. *Не можуть мені простити в Президії УАН, що я брав против їх волі участь в ювіл[ейному] святі Мих[айла] Серг[ійовича] Грушевського.* Забувають, одначе, що ВУАН – це не приватна домена, а державна інституція, призначена для великої культурної, громадської, збірної праці»[73] (виділення наше. – *О. Р.*).

Одначе, попри передчасно оптимістичне повідомлення очільника Наркомосу, справа упровадження до штатних посад УАН акад. К. Студинського таки була відтермінована до грудня 1928 р.

Конфлікт поміж Грушевським, з одного боку, й Кримським та Єфремовим – з іншого, що загострився у жовтні–листопаді 1927 р., сягнув апогею навесні–влітку 1928 р. 15 травня 1928 р. Колегія НКО УССР ухвалила звільнити від обов'язків президента ВУАН В. І. Липського, віце-президента – С. О. Єфремова, неодмінного секретаря – А. Ю. Кримського, замінивши їх натомість більш слухняним академічним керівництвом на чолі з академіком Д. К. Заболотним.

Згадані зміни були попередньо (4 травня) санкціоновані політбюро ЦК КП(б)У, в одному з пунктів рішення якого щодо Академії йшлося: *«Доручити ГПУ відновити справу Єфремова й після попередньої розробки доповісти ПБ про результати»* (думка про висилку С. Єфремова за кордон чи принаймні поза межі України у першій половині 1920-х років неодноразово виникала у партійно-державного керівництва республіки). Актом від

---

[72] У листі Грушевського до Львова від 4 квітня 1928 р. згадується: *«Про Вашу штатність ми тут нічого не чули. Ф[едір] Якович поїхав в неділю до Харкова, може щось довідається. Рад би був, аби нарешті скінчилось користно – тим більше, що тоді побачив би, мабуть, Вас весною тут!»* (Див.: *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.).* – С. 222).

[73] Рубльов О.С. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.)*. – С. 148.

21 червня 1928 р. попередня Президія ВУАН передала новообраній (точніше – новопризначеній) майно, кредити й справи Академії[74].

У цей драматичний час, напередодні й в процесі зміни академічного проводу, у львівському «Ділі» з'явився допис К. Студинського з Києва, датований 3 травня 1928 р., під промовистою назвою – *«За Українську Академію наук»*, й присвячений переобранню Президії ВУАН. Аналогічний заголовок мала й велика стаття, вміщена у трьох числах львівського щоденника через тиждень після появи публікації голови НТШ. Останню публікацію, утім, було підписано псевдонімом *«Лівобічний»*[75]. Якщо перша зі статей належала яскравому представникові табору М. Грушевського, то друга, на нашу думку, походила з урядових або проурядових академічних кіл *Лівобережної* України (звідси, очевидно, й псевдонім – *«Лівобічний»*). Ймовірно, за «Лівобічним» крився хтось із працівників скрипниківського Наркомосу (чи не керівник Укрнауки Ю. Озерський?).

У дописі К. Студинського, в цілому досить стриманому, попередній Президії ВУАН закидалося недостатнє залучення до постійної штатної роботи в Академії науковців із західноукраїнських земель (автор, зрозуміло, мав на увазі й власний досвід) та засилля у ній академіків-росіян й «малоросів» (тобто тих, хто, за словами голови НТШ, «нехтував українською мовою», будучи українцем за походженням)[76]. У статті були використані окремі

---

[74] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 71–71 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 132; спр. 5923, арк. 193.

[75] Див.: Студинський К.О. *За Українську Академію наук* // Діло. – 1928. – 13 травня. – Ч. 105. – С. 1–2; Лівобічний. *За Українську Академію наук* // Діло. – 1928. – 18, 19, 20 травня.

Хто ховався за псевдонімом *«Лівобічний»* з'ясувати з стовідсотковою певністю поки що не вдалося. За однією з версій, автором і цієї статті був К. Студинський. Одначе існує ймовірність, що писав її під аргументацію голови НТШ хтось із лівобічних/лівобережних, тобто харківських функціонерів-публіцистів (А. Хвиля?).

[76] Як зауважував голова НТШ, «таких академиків, що нехтували українською мовою, зовуть тут типовим іменем "малороси"». За підрахунками К. Студинського, «на загальне число 84 академиків більшість було неук-

матеріали «Висновків і пропозицій комісії НКО по обслідуванню Всеукраїнської Академії наук», які були підготовлені на початку 1928 р. за наслідками ревізії стану справ в Академії. У документі, зокрема, зауважувалося, що старим керівництвом ВУАН було

> *«занедбано притягненням українських наукових сил зі закордону, не звернено відповідної уваги до притягнення наукових сил з Галичини і цілої Західної України...»*[77].

Невтаємничене у хитросплетіння академічної політики в УССР «Діло» додало до статті К. Студинського редакційну примітку, висловивши здивування щодо авторської оцінки тогочасної ситуації в УАН:

> «Зі змісту цього листа виходить, що уряд УСРР виявив неабияку ініціятиву у виборі нового президента Академії, але чомусь не проявив її ні у виборі віце-президента, ні неодмінного секретаря, дарма, що, як виходить з листа, з обох вибраних на ті становища кандидатів далеко невдоволений і дарма, що акад. Кримський за весь час минулої своєї діяльности на становищі секретаря кооперував з несимпатичними для Наркому московськими академиками. При тому незрозуміла для нас політика уряду, що поминув усі кандидатури місцевих українців-академиків на президента Академії і найшов підхожого собі на те становище кандидата аж у Лєнінграді. Чи не краще було б, якби на це станови-

---

раїнська», оскільки й «серед українців-академиків (із 39) тільки 20 писало українською мовою».

В обранні Президії Академії наук взяли участь 36 академиків й 7 представників НКО УССР на чолі з М. Скрипником, які мали на це право на підставі Статуту 1921 р. Вразила К. Студинського й керівництво скрипниківського Наркомосу малоросійська постава першого президента УАН В. Вернадського: «В часі зборів проводив акад. Вернадський з Лєнінграда, який обняв провід, вітаючи учених-академиків словами: “Вибачайте, я вже давненько не вживав української мови, тому як мені [за]бракне слів, буду говорити по-руськи”. Слова акад. Вернадського, підтримуваного при виборі на провідника зборів акад. Кримським, викликали дуже прикре враження і на домагання відпоручника Наркомосу гром. Юр. Войцеховського їх вписано до протоколу» (див.: Студинський Кирило О. *За Українську Академію Наук* // Діло. – 1928. – 13 травня. – С. 1–2).

[77] Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939).* – С. 500.

ще висунув був от хочби засланого на Сибір українського академика Харламповича? Далі не можна ніяк зрозуміти і того, що при виборах не тільки не була актуальною кандидатура акад. Грушевського на президента, але що більше, що акад. Грушевський не відіграв при них узагалі ніякої ролі. А він чейже мав і має на одне й на друге аж надто багато даних. Накінець важко нам зрозуміти й таке явище, що такі старі українці і наукові українські діячі, як акад. Єфремов і акад. Кримський, могли стати аж такими завзятими приклонниками московського засилля в Академії. Все це справи загадочні та дуже незрозумілі»[78].

«Лівобічний» у великому дописі фактично деталізував основні тези статті К. Студинського щодо стану справ в УАН. Висловлювалося незадоволення надто повільною, на думку автора, українізацією Академії, наводилися на обґрунтування цієї тези навіть арифметичні підрахунки кількості українців, «малоросів» та росіян в Академії, академікам А. Кримському та С. Єфремову закидалося упереджене ставлення до М. Грушевського та керованих ним історичних установ.

Обидві публікації – К. Студинського та «Лівобічного» – мали під собою певний ґрунт, почасти справедливими були закиди авторів на адресу А. Кримського та С. Єфремова. Та час, обраний для зведення порахунків з попереднім керівництвом УАН, був для цього вкрай несприятливим, оскільки влада почала вживати рішучих заходів, аби приборкати Академію, обмежити її автономію. І якщо 1928 р., змінивши керівництво ВУАН, партійно-державний провід УССР досяг лише часткового успіху, то наступного року, засобами адміністративного тиску проштовхнувши до Академії «свіжі марксистські сили» на вакансії дійсних членів ВУАН, він розвинув й закріпив цей успіх, прибравши її до рук та зробивши слухняним знаряддям своєї політики.

Тому-то згадані статті, щоб не мали на меті їхні автори, об'єктивно йшли на руку представникам владних структур УССР, які і в академічній політиці послуговувалися давнім гаслом – «поділяй та володарюй!». І якщо за «Лівобічним» з великою вірогідністю вимальовується постать харківського урядовця, то виступ К. Студинського можна охарактеризувати відомим вис-

---

[78] *Від Редакції* // Діло. – 1928. – 13 травня. – Ч. 105. – С. 2.

ловом – «sancta simplicitas»[79]. Недаремно Грушевський у колі своїх співробітників засудив публікацію львівського ученого як «нетактовну» і «невчасну»[80].

У відповідь на дописи К. Студинського й «Лівобічного» у тому ж таки львівському щоденнику 25 липня 1928 р. з'явилася стаття-репліка С. Єфремова, датована 14 липня[81]. Це був чудовий доказ громадянської мужності автора, який наважився у закордонній українській («ундо-фашистській») пресі виступити на захист власного імені, усвідомлюючи вочевидь (а, можливо, що й ні), на яку небезпеку наражається з боку влади УССР.

У демократичному суспільстві подібна боротьба партій у середовищі наукової інтелігенції дістала б якесь демократичне розв'язання, принаймні, опоненти мали б можливість продовжувати свою наукову працю без огляду на те, чи подобаються владним структурам їхні політичні погляди, чи ні. Та не так було у підсовєтському суспільстві, що на рубежі 20–30-х років стрімко набувало все виразніших тоталітарних рис.

Першою жертвою впав С. Єфремов (не виграли і його опоненти – їх час настав через два роки). Після публікації у «Ділі» його публіцистичної відповіді представникам партії Грушевського в Академії наук (й всупереч прогнозу історика, що *«на сім скінчиться»*) в УССР у другій половині 1928 р. була розгорнута спрямована проти нього ідеологічна кампанія. 21 вересня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання *«Про Єфремова»*, стаття якого у «Ділі» кваліфікувалася як *«відвертий контрреволюційний виступ»*, а республіканській пресі доручалося підняти *«громадську думку проти контрреволюційної діяльності академіка Єфремова»* задля *«дискредитації його в очах широких мас совєтської інтелігенції»*. Питання про висилку академіка поза межі УССР мали вирішити додатково[82].

---

[79] Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939).* – С. 500–501.

[80] Єфремов С. *Щоденники, 1923–1929*. – С. 639.

[81] *Про двох лицарів: Одного під забралом, другого так:* Відповідь акад. Єфремова акад. Студинському і Лівобічному // Діло. – 1928. – 25 липня. – Ч. 163. – С. 1–2.

[82] Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція ...* – С. 503.

Якщо в УССР розгорталася антиєфремівська кампанія, то в закордонній українській пресі (окрім порівняно вузького кола комуністичних та близьких до них органів друку, що видавалися на кошти Москви/Харкова) вістря критики рівночасно спрямовувалося проти мимовільного (чи свідомого?) винуватця згаданої кампанії – К. Студинського.

Спроба голови НТШ відповісти С. Єфремову на шпальтах того ж «Діла» зустріла відмову видання, яке відверто прагнуло надалі дистанціюватися від прикрої для українства полеміки. 27 липня 1928 р. редактор щоденника Василь Мудрий інформував К. Студинського:

> *«З прикрістю маю честь повідомити Вас, що Вашої "Відповіді акад. Серг. Єфремову" не можу помістити в "Ділі" з таких мотивів: 1) З опублікуванням відповіді (одної статті) акад. Єфремова на Ваші статті (чотири) вважаю справу освітлювання невідомих мені відносин у Академії Наук для Редакції "Діла" вичерпаною. 2) Не можу публікувати не тільки цеї Вашої "Відповіді", але й взагалі ніякої Вашої статті на сторінках "Діла" по тім, як Ви дали редакторові "Літературних Вістей" Цурковському [...] відоме інтерв'ю, в якому спаплюжений теперішний голова "Союза письменників і журналістів", до якого я і мої редакційні товариші належать [...]»*[83].

Стрімке падіння «акцій» Кирила Студинського як серед земляків, так і української громадськості УССР у зв'язку з його нефортунною антиєфремівською ескападою із занепокоєнням сприйняли харківські урядовці, вкрай зацікавлені у подальшому перебуванні на посаді голови Наукового товариства ім. Шевченка цього відомого прихильника політики «українізації» й совєтофіла.

Проти свого колеги (С. Єфремова), особливо після арештів у «справі СВУ», виступило чимало співробітників Академії наук. Але до них не належали ані М. Грушевський, ані галицькі науковці – дійсні члени ВУАН. 29 червня 1929 р. трьох відомих львівських учених – М. Возняка, Ф. Колессу та В. Щурата – було обрано академіками Всеукраїнської Академії наук. У листопаді того ж року західноукраїнські учені брали участь у засіданні

---

[83] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 58, арк. 29.

Ради ВУАН, на якому, зокрема, під тиском влади було ухвалено резолюцію, спрямовану проти С. Єфремова. І хоча К. Студинський несамохіть спричинив нагінку на С. Єфремова, проте він, а також Ф. Колесса і В. Щурат, які втрьох приїздили до Києва у листопаді 1929 р., виразно відсепарувалися від цієї ганебної резолюції. Як свідчив згодом М. Яворський, під час академічного зібрання,

> *«коли голосувалося резолюцію про СВУ, я ледве вмовив Студинського, Щурата, Колессу не виходити перед голосуванням, а тільки повстриматися од голосування...»*[84].

Таким чином, тоді вже опальний акад. М. Яворський врятував «обличчя» владних структур, й прилюдної демонстрації незгоди з урядовою лінією з боку академіків-галичан не відбулося.

Тим не менше, після повернення додому вони вмістили у львівській пресі таку заяву:

> *«Підписані члени Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка подають до відома громадянства: 1) що на виїзд в наукових справах до Київа дістали від польської влади дозвіл із виразним жаданням не вмішуватися на Україні в ніякі політичні маніфестації під загрозою відмови паспортів на будуче для всіх членів Наук[ового] Т[оварист]ва ім. Шевченка; 2) це домагання польської влади подали підписані зараз на вступі в Академію відповідальним чинникам і застерегли собі виразно, як громадяни іншої держави, аполітичне становище; 3) тому і в часі голосування при резолюції в справі акад. Єфремова і товаришів підписані не взяли ніякої участи.*
>
> У Львові, дня 15 грудня 1929.
>
> *Кирило Студинський, Василь Щурат, Філярет Колесса»*[85].

Згадана заява викликала вкрай негативну реакцію партійного проводу УССР. Розглянувши 3 січня 1930 р. виступ львівських членів ВУАН у «Ділі», Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило дати директиву совєтофільській пресі у Польщі повести відповідну

---

[84] Рубльов О.С. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.)*. – С. 157.

[85] *До відома українського громадянства: Спільна заява львівських членів ВУАН, що брали участь у цьогорічних листопадових засіданнях Академії* // Діло. – 1929. – 18 грудня. – Ч. 280. – С. 3.

кампанію проти академіків Студинського, Колесси та Щурата, які *«не протестували перед громадською думкою на умови, поставлені їм польським урядом при поїздці їх на Україну»*. Галицькі учені обвинувачувалися у тому, що занадто легко погодилися із забороною польської влади, а така аполітична позиція несумісна зі становищем *«справжніх друзів Совєтської України»*. Відтак закордонна совєтофільська й комуністична преса дістала чіткі вказівки *«обстріляти»* заяву трьох академіків, котра розглядалася як демонстрація нелояльності до пануючого в УССР режиму[86].

Виявлення й повернення на Батьківщину архіву О. Бодянського

Однією з нечисленних вдалих спроб вітчизняних дослідників повернути на батьківщину з Росії архівну спадщину відомих земляків можна вважати успішну «операцію» довіреної особи голови Історичної секції ВУАН акад. М. Грушевського – секретаря Історичної секції Федора Савченка – щодо реституції спадщини українського та російського філолога-славіста, історика й письменника Осипа (Йосипа) Максимовича Бодянського (1808–1877).

4 серпня 1928 р. Ф. Савченко повідомляв у Львів Кирилу Студинському результати свого відрядження до Ленінграда й Москви:

> «Не меншого значення, гадаю, було й те, що мені вдалося витягти на світ рукописний фонд Бодянського, про який ніхто не знав в укр[аїнських] колах, чи тепер він існує в бібл[іотеці] Тітова у Ростові Ярославському, чи ні. Я заїхав туди із Москви на п'ять днів, бачив і коротенько описав триста рукописів цього фонду, невеличка частина яких була перевезена перед війною до Ленінгр[адської] публ[ічної] бібліотеки. В Ростові я знайшов в цілости і сохранности всі рукописи, що належали Тітову[87]. Тепер вони переховуються в бібліотеці Державного музею в Ростові, і Ленінград вимагає їх передачу до Публ[ічної] бібл[іотеки]. Там є рукописи, що друкувалися в "Чтениях", і такі, що були лише підготовлені до друку, лекції Бодянського, велика колекція збірників

---

[86] Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939).* – С. 507.

укр[аїнських] пісень, автогр[афи] Мазепи, грамоти, Акти укр[-аїнські] XVII–XVIII ст. і т. д.»[88]

І далі Федір Якович з'ясовував львівському колезі обставини, за яких архів Й. Бодянського потрапив до Києва, й власну роль у здійсненні цього важливого трансферу:

«В Ленінгр[адській] і Ростов[ській] бібліотеках я нарахував 330 рукописів Бодянського, про які в останній день мого перебування в Москві піднято клопотання в НКО РСФСР про пересилку їх для вивчення до бібліотеки Історичної секції УАН. Главнаука дала свою принципову згоду представникові укр[аїнського] НКО в Постійному представництві України при Союзному Уряді [...] В Київі мене всі розпитують про ці знахідки, дуже інтересуються [...]»[89].

15 вересня 1928 р. Ф. Савченко повідомляв до Львова:

«Позавчора одержав досить приємну новину із Москви від Постійного укр[аїнського] представництва, що Наркомпрос РСФСР погодився переслати нам для опрацювання всі потрібні рукописи Бодянського з Ростова (170) і частинами з Публічної Ленінгр[адської] [бібліотеки] [...]»[90].

Слід зауважити, що позитивному вирішенню цього питання посприяв тодішній впливовий нарком освіти УССР Микола Скрипник, підтримкою якого у цій справі заручився Федір Якович під час випадкової зустрічі з високопосадовцем у Москві наприкінці свого наукового відрядження.

Надалі, упродовж 1929–1930 рр. секретар М. Грушевського інтенсивно працював над підготовкою до друку листів до Й. Бодянського – їх від 82 українських кореспондентів було виявлено 455 (частину допоміг виявити акад. К. Студинський)[91]. Друкарня видавництва «Пролетар» почала складання видання.

---

[87] *Титов Андрій Олександрович* (1844–1911) – верхньоволзький археолог, етнограф, палеограф, бібліофіл, підприємець, видатний фахівець з старожитностей Ростова й округи, засновник Ростовського музею старожитностей. Зібрав 4 500 рукописів й передав їх до Імператорської Публічної бібліотеки (1900).

[88] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 113–113 зв.

[89] Там само, арк. 113.

[90] Там само, арк. 119.

[91] Там само, спр. 379, арк. 36 зв.

У листі до К. Студинського з Ленінграда (червень 1930 р.) Ф. Савченко підбивав підсумки свого чергового відрядження до північної столиці Росії/СССР:

> *«Зробив підсумок всій своїй роботі й не можу сказати, що за цей час мало зробив, але особливої вдачі, як в 1928 р. з Бодянським, не мав. Не можна й вимагати від долі, щоб вона посилала щоразу у відрядженнях такі подарунки. Аби лише здоровля – працювати є над чим»*[92].

Здавалося, йшлося про результати конкретного відрядження, насправді ж вийшло, що й усієї наукової праці доарештної доби.

Одначе арешт Ф. Савченка 8 березня 1931 р. у сфабрикованій «справі» «Українського Національного Центру», а згодом й неправедне «засудження» зруйнували усі плани ученого. З задуманої масштабної публікації кореспонденції Й. Бодянського Федору Савченку пощастило надрукувати лише невеличкий фрагмент – листи Я. Головацького[93].

Тим не менше й після ув'язнення Ф. Савченка архів Й. Бодянського таки затримався у Києві – в Історичній секції ВУАН. Керівництво республіканської Академії наук усвідомлювало вагу цієї колекції для вітчизняної соціогуманітарної науки й виявило виразне бажання «прописати» її на «історичній Батьківщині». Засвідчувало це бажання тодішніх академічних функціонерів УССР їхнє листування з російськими колегами.

15 жовтня 1934 р. віце-президент ВУАН, акад. О. Шліхтер підписав звернення до НКО РСФСР про доцільність передання з Ростовського музею до ВУАН архіву Й. Бодянського:

> «В 1928 г. бывшей Исторической секцией ВУАН был получен из Ростова (Ярославского) архив И. М. Бодянского, находившийся на хранении в Ростовском музее.
>
> Иосиф Максимович Бодянский, известный славист и этнограф середины XIX ст., занимавший выдающееся место в украинской науке и литературе. [И. М.] Бодянский собрал большой ма-

---

[92] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 49 зв.

[93] Див.: *Листування Я. Головацького з О. Бодянським (1843–1876 рр.)* / Подав Ф. Савченко // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. – Харків–К.: ДВУ, 1930. – Кн. 5. – С. 121–169.

> териал по истории Украины, частично опубликованный им в изданиях “Общества Истории и Древностей при Московском Университете”. Кроме того, [И. М.] Бодянский вел большую переписку с видными деятелями украинской науки и литературы»[94].

Академічний функціонер наголошував, що увесь архів Й. Бодянського складається переважно з рукописів історичного та філологічного змісту, а також його листування з українськими кореспондентами, а відтак «ці матеріали мають безпосередній стосунок до української історії й літератури». Щодо змістовного наповнення цього архіву, то у ньому акад. О. Г. Шліхтер виокремлював такі матеріали:

> «1) Права и привилегии, грамоты и указы о вольности Малороссийской (86 с. – копии). 2) Разные документы (копии) из истории Украины XVI–XVIII ст. (695 с.). 3) Краткое историческое описание Малой России с дополнениями о запорожских козаках и приложениями, касающимися сего описания до 1765 г. (рукопись XVIII в., 30 с.) [...] 7) Краткое описание Малой России (рукопись XVIII ст., 206 с.). 8) Копии гетманских универсалов и разная переписка (XVII–XVIII ст., 40 с.). 9) Книга, а в ней копии статей, постановленных при собрании гетманов: Б. Хмельницкого – 7162, Юрия Хмельницкого – 167 [...]. 10) Реестры козацких полков (рукопись XVIII ст., 644 с.) [...] 16) Разговор Великороссии с Малороссией (копия 1843 г., 29 с.). 17) О начале козаческого происхождения (рукопись XVIII ст., 40 с.) [...] 19) Опись некоторых украинских городов и разные документы XVII–XVIII ст. (233 с.) [...] 22) Письма П. Кулиша к И. Бодянскому 1830–1877 гг.»[95].

Крім того, зауважував віце-президент ВУАН, в архіві Й. Бодянського є листи Тараса Шевченка, які становлять «винятковий інтерес для Інституту Шевченка ВУАН».

Насамкінець лист керівництва ВУАН до російського НКО містив логічне умотивування необхідності передання архіву Й. Бодянського під юрисдикцію Академії наук УССР:

---

[94] *Історія Національної Академії наук України (1934–1937):* Документи і матеріали / НАН України: Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства; упор.: В. А. Кучмаренко, Л. І. Стрельська, Т. - П. Папакіна та ін.; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К.: НБУВ, 2003. – С. 128.

[95] Там само. – С. 128–129.

«В целом архив [И. М.] Бодянского представляет специальный интерес для таких учреждений ВУАН, как Институт историко-археографический, Институт истории материальной культуры и Комиссии литературы и искусства.

Поскольку вышеуказанные учреждения ВУАН ведут работу по изучению этих материалов, Всеукраинская Академия наук просит Вас дать свое согласие на окончательную передачу этих материалов ВУАН»[96].

Вже 17 жовтня 1934 р. виконувач обов'язків наркома освіти РСФСР Мойсей Соломонович Епштейн (1890–1938) у відповідь на лист О. Шліхтера повідомляв очільника НКО УССР В. Затонського:

«Наркомпрос РСФСР не возражает против передачи Научно-исследовательскому институту им. Шевченко 6 оригиналов автографов писем Шевченко, бывших в архиве Бодянского. Акт принятия этих писем – просьба нам переслать.

Одновременно Наркомпрос РСФСР просит Вас дать распоряжение Исторической секции Академии наук о скорейшем возврате нам основного архива Бодянского, находящегося в временном пользовании ВУАН.

О последующем не откажите поставить нас в известность»[97].

9 листопада 1934 р. заступник наркома освіти РСФСР М. С. Епштейн (вочевидь на чергове клопотання ВУАН) інформував Президію республіканської АН:

«Не возражая в принципе против передачи части архива И. М. Бодянского, касающейся истории Украины, Наркомпрос РСФСР полагает, что вопрос этот в целом должен быть предметом специального рассмотрения в паритетной комиссии ВЦИК и ВУЦИК.

Поскольку председателем указанной комиссии назначен академик В. П. Волгин, Наркомпрос РСФСР рекомендует Вам обратиться к нему через соответствующие инстанции с просьбой о назначении срока созыва Комиссии для разбора этого вопроса»[98].

Наступним у тривалій справі щодо передання УСРР архіву Й. Бодянського був лист виконувача обов'язки Неодмінного

---

[96] *Історія Національної Академії наук України (1934–1937)*. – С. 129.

[97] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6445, арк. 83.

[98] Там само, арк. 80.

секретаря ВУАН академіка О. Палладіна, адресований Президії ВУЦВК:

> «Президія Всеукраїнської Академії наук одержала від Наркомосу РСФРР листа про те, що для вирішення питання про передачу архіву Бодянського утворено паритетну Комісію ВЦИК й ВУЦВК.
>
> Президія ВУАН просить повідомити, хто саме входить до складу паритетної Комісії ВУЦВКу для того, щоб подати всі потрібні дані в справі архіву Бодянського»[99].

23 грудня 1934 р. керівничий справами ВУАН Кочанов надіслав до секретаріату Президії ВУЦВК матеріали в справі передачі Україні архіву Й. Бодянського (копії листів НКО РСФСР до Президії ВУАН, копію листа ВУАН до Наркомосвіти РСФСР) й повідомив, що

> «зазначений архів Бодянського находиться в тимчасовому користуванні ВУАН»[100].

Останній з виявлених нами документів у справі архіву Й. Бодянського і його «трансферу» до УССР – це лист завідувача секретаріату Президії ВУЦВК Кавицького до заступника наркома освіти УССР А. А. Хвилі від 25 лютого 1935 р.:

> «Згідно договоренності з Вами, Секретаріат Президії ВУЦВК надсилає матеріали в справі передачі архіву Бодянського.
>
> Прохання справу вирішити по суті й про наслідки повідомити Секретаріат ВУЦВК»[101].

Враховуючи, що абсолютна більшість урядових документів владних структур УССР з середини 1930-х рр. була знищена за наказом із Москви напередодні й у перші місяці німецько-совєтської війни (член-кор. НАН України Г. Боряк характеризує це явище як «архівоцид»)[102], докладно з'ясувати питання про

---

[99] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6445, арк. 77.

[100] Там само, арк. 79.

[101] Там само, арк. 78.

[102] Див. докладніше: Боряк Г.В. *«Архівоцид» в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору: організація, перебіг і масштаби винищення документів владних інституцій:* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?litera&id=9222&navStart=3. – На правах рукопису.

функціонування вищезгаданої російсько-української Паритетної комісії нині уявляється неможливим[103]. Але факт залишається фактом – виявлений Ф. Савченком 1928 р. й переданий для «тимчасового користування» Історичній секції ВУАН, а згодом й республіканській Академії наук у цілому архів Й. Бодянського таки залишився у республіці.

Вочевидь кращому його збереженню й убезпеченню від репресивно-руйнівних випробувань другої половини 1930-х рр., а згодом й військових дій 1941–1944 рр., принаймні частково, могла б сприяти публікація підготовленого Ф. Савченком листування Й. Бодянського, а саме листів його українських кореспондентів. Але представницька збірка була репресована синхронно з її упорядником, а невдовзі, ймовірно, й безслідно втрачена.

Одну із власних цікавих розвідок відомий історик С. Білокінь присвятив україністичним раритетам – виданням, «які готувалися, існували, але яких тепер на полицях бібліотек немає». Йшлося про репресії, яких зазнало те або інше видання на різних стадіях їхнього друку (та навіть й на ще ранішій стадії – машинопису). Відтак, на думку дослідника, «це виняткові, абсолютні раритети»[104].

---

[103] Про дві сесії російсько-української Паритетної комісії 1930 р. та наслідки їхньої роботи докладніше див.: *Обмін науковими цінностями між УСРР та РСФРР:* [Хроніка] // Україна. – 1930. – Липень–серпень. – Кн. 42. – С. 191–194; Сидоренко В. О. *З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною* / В. О. Сидоренко // Укр. іст. журн. – 1972. – № 2. – С. 67–70; *Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення, 1930 р.:* [Зб. док.] / упор.: О. Нестуля, С. Нестуля; [Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через кордон України; НАН України. Ін-т історії України; Держкомархівів України; Полтавський ун-т споживчої кооперації України; редкол.: О. Федорук, Г. Боряк, В. Врублевська, М. Жулинський, І. Ліховий, К. Новохатський, В. Смолій, П. Тронько]. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2006. – 331 с.: іл. – («Повернення культурного надбання України: документи свідчать», вип. 4).

[104] Див.: Білокінь С. *Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941)* / Сергій Білокінь // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя / редкол.: І. Гирич, Я. Грицак, М. Крикун та ін.; [НТШ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка;

7 грудня 1939 р. у листі з Саратова до акад. К. Студинського у Львів дружина (вже удова) Ф. Савченка Ольга Савченко (Зисс) підвела риску під долею матеріалів О. Бодянського (в тому числі й підготовленою до друку частиною його кореспонденції), які до часу зберегалися у родині:

> «Книги з бібліотеки [О.] Бодянського я своєчасно по акту передала Історич[ній] секції [ВУАН], залишила лише "Чорну Раду" П. Куліша. Та як не пригадую, яке видавництво мало її видрукувати, але плани змінили, й я в [19]35 р. повернула УАН. Листи до Бодянського були вже зовсім готові, все, що мені Ф[едір] казав і видавництво, я зробила. І мали друкувати їх, правда, загинув у них один лист, і я їм дала його, щоб знов набрати, мені його не повернули, а всі инші більш-менш зібрані. Коли вони комусь можуть бути в пригоді, будь ласка, напишіть, я їх відшукаю і вишлю. В [19]32 р., коли я дізналась, що чекає Ф[едора], я зовсім забула про все і виїхала з Харкова, і все пропало: не видрукували і гонорар не дали – було пізно»[105].

«Рішають, перерішають і знов рішають»: відрядження до Львова на ювілей К. Студинського

Тогочасний голова Наукового товариства імені Шевченка Кирило Студинський народився 4 жовтня 1868 р. у с. Кип'ячці Тернопільського повіту (нині Тернопільського району Тернопільської обл). Отже, на початку жовтня 1928 р. мало відзначатися шістдесятиліття ученого. Урочистості, як і годиться, планувалися заздалегідь. Був задіяний у їхній підготовці й особистий секретар акад. М. Грушевського. Його кореспонденція з К. Студинським подає безліч залаштункових подробиць, які, на нашу думку, становлять інтерес для реконструкції подій тодішнього академічного життя й особистих контактів поміж ВУАН та НТШ.

Так, 2 червня 1928 р. Федір Савченко інформував львівського колегу про розмову з наркомом освіти УССР й, зокрема, щодо

Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»; УВУ у Мюнхені; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України]. – К.–Львів, 2004. – Т. ІІ. – С. 554.

[105] *Лист О. Савченко К. Студинському*, Саратов, 7 грудня 1939 р. // У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – С. 673.

його позитивного ставлення до участі співробітників Історичної секції УАН у ювілеї голови НТШ:

> «Розмовляв з Мик[олою] Ол[ексійовичем] [Скрипником] [...]. У відповідь на заяву Істор[ичної] Секції про відрядження моє й Ос[ипа] Юр[ійовича] [Гермайзе] до Львова у жовтні сказав, що *не заперечує* і направив справу до Юр[ія] Іван[овича] [Озерського], який також сприятливо ставиться»[106] (виділення у тексті листа. – *О. Р.*).

4 серпня до Львова надійшло чергове повідомлення про зміну настроїв у владних колах, а відтак й непевність участі співробітників УАН у львівських урочистостях:

> «На тому тижні їздив на три дні до Харкова, звідкіль повернувся у неділю [...]. Не знати також, *чи вдасться побувати у Львові у жовтні: не помітив великої підтримки*»[107] (виділення наше. – *О. Р.*).

У свою чергу, 13 серпня 1928 р. К. Студинський, реагуючи на цю інформацію, повідомив М. Грушевському:

> «Писав Фед[ір] Як[ович], що не видно великої охоти видати йому паспорт на 60-ліття Кирила Осиповича [Студинського]. Тому буде ювилят старатися, щоби свято випало якнайскромніше»[108].

Наскільки можна зрозуміти зі збережених документів, уперше справа про відрядження співробітників М. Грушевського на ювілей його львівського колеги була винесена на засідання Комісії закордонних відряджень при НКО УССР 25 серпня 1928 р. У протоколі комісії № 32 наявні два прізвища – О. Ю. Гермайзе (ухвалено: «Відкласти») та Ф. Я. Савченка («Відхилити»)[109]. У листі до д-ра Мирона Гаврисевича у Львів від 24 вересня Федір Якович так прокоментував ситуацію з власним закордонним відрядженням й польською візою для дружини:

> «Академія прохала про командирування мене й одного мого товариша до Львова на ювілей Кирила Осиповича, але й досі нема відповіді з Харкова, мабуть, з цього нічого не вийде.

---

[106] ГДА СБ України, ф. 65, оп. 1, спр. С-5529, арк. 246.

[107] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 111 зв.

[108] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 246.

[109] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 495, арк. 194–195.

В червні прохала також дружина дозволу поїхати до рідних у Радомі, але з Варшави надійшла відповідь негативна».

Учений у тому ж листі наголошував, що все ж таки вони з дружиною не втрачають надії, якщо не тепер, то невдовзі

«побувати в Ваших краях, мені дуже було б потрібно попрацювати в Львівських бібліотеках хоч пару тижнів».

І зазначав, що

«робота в нас йде досить інтенсивно, завдяки енергії й керовництву Мих[айла] Серг[ійовича] [Грушевського] [...]»[110].

2 жовтня 1928 р. Наркомос УССР у зв'язку з наближенням 60-річчя з дня народження голови НТШ (4 жовтня) надіслав до ЦК КП(б)У за підписами заступника наркома А. Приходька та голови Укрнауки Ю. Озерського меморандум – *«Про участь НКО в юбілеї академіка К. Студинського»*. У ньому йшлося:

«В Галичині після відомої статті акад. Єфремова проти Студинського піднесена гостра кампанія під гаслами: "Більшовицький агент" і т. п. Ідуть балачки про те, аби його скинути з голови Наукового Товариства у Львові, взагалі створюють навколо нього тяжку атмосферу, що не виключає можливості навіть певних репресій з боку польського уряду».

Відтак наголошувалося:

«Поскільки фігура Студинського є дуже впливова в Галичині і нам надзвичайно корисна саме на посаді голови Наукового Товариства, є потреба так планувати наші заходи, щоб вони не приводили до небажаних наслідків».

Аби підтримати К. Студинського й з огляду на перевагу у І Відділі УАН «прибічників Єфремова – Кримського» пропонувалося відрядити до Львова для участі в урочистостях представників лише Історичної секції Академії, найближчих співробітників М. Грушевського – Й. Гермайзе та Ф. Савченка; надіслати від НКО та ВУАН офіційні привітальні телеграми та ін.[111]

Цікава інформація містилася й у листі голови НТШ до Ф. Савченка від 4 жовтня 1928 р.:

---

[110] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 254.

[111] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2694, арк. 16–16 зв.

«Дорогі Федоре Яковичу! [...] Саме сьогодні стукнула мені шістдесятка. Починаю семий хрестик. Каби тільки був лекший, як був попередний. Двічі сидів у заперті, а, крім того, відібрано мені спроможність викладати та виховати молодь на наукових робітників. Це й для мене більше болюче, як тюрма, тим більше, що нема надії на поворот до педагогічної праці [...]. Мій ювілей готовлять на перше листопада. Запрошення дістанете. Говорили в горі (Скр[ипник], Прих[одько] і Оз[ерський]), що з Київа вишлють когось на моє свято до Львова, хоча я в це не вірю.

Пришліть мені докладну копію відмови паспорту для Ольги Богум[илівни] [Савченко], бо воно мені потрібне [...]»[112].

Утім, ситуація кардинально змінилася наприкінці жовтня того ж року.

Спричинили цю зміну, вочевидь, вищезгаданий лист НКО УССР до ЦК КП(б)У від 2 жовтня й звернення керівника Історичної секції УАН акад. М. Грушевського до голови Укрнауки НКО УССР Юрія Івановича Озерського від 12 жовтня 1928 р. У документі йшлося:

«У неділю, 4-го листопада 1928 р. має відбутися урочисте святкування ювілею 35-ліття наукової праці академіка *Кирила Осиповича СТУДИНСЬКОГО*, що протягом шости літ головує в Науковому Т[оварист]ві ім. Шевченка у Львові».

Конспективно виклавши програму урочистостей[113], академік доводив до відома високопосадовця:

«Історична секція УАН ухвалила вислати на цей день до Львова делегацію, що складається з *О. Ю. Гермайзе* й *Ф. Я. Савченка*, керівника Комісії історії Західної України.

Львівський Ювілейний Комітет прохає надіслати завчасно привітання й телеграми на адресу Ювілейного Комітету в Канцелярію Наукового Т[оварист]ва у Львові, ул. Чарнецького, 26.

---

[112] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 257.

[113] Програма передбачала доповіді: загальна характеристика наукових здобутків й адміністративної праці ювіляра в НТШ – *проф. І. Свєнціцький*, голова Ювілейного комітету; про заслуги К. Студинського у вивченні українського письменства XVI–XVII ст. – *д-р Я. Гординський*; праці ювіляра над добою відродження Галичини – *д-р М. Тершаковець*; фольклорні зацікавлення ювіляра у дослідженні нового українського письменства – *д-р Ф. Колесса*.

Секція сподівається, що в інтересах тіснішого морального зв'язку з Західно-Українськими землями наукові установи Радянської України не залишать відгукнутися на це свято Львівського наукового осередку – нашої Західно-Української Академії Наук»[114].

Відтак, на черговому засіданні «загранкому» 25 жовтня 1928 р. (прот. № 43) було заслухано лист Голови Історичної секції УАН акад. М. Грушевського про відрядження О. Ю. Гермайзе та Ф. Я. Савченка до Львова «для участи в урочистому святкуванні ювілею 35-ти ліття наукової праці академика Кирила Йосиповича СТУДИНСЬКОГО». Щоправда, до цієї констатуючої частини протоколу червоним чорнилом (рукою секретаря комісії Кустановича) було вписано додатково прізвище акад. К. Воблого, віце-президента УАН. Ще більших змін зазнала резолютивна частина протоколу, до якої додатково потрапив керівник Укрнауки Юрій Озерський:

«Командирувати ак[ад]. Воблого, т[ов]. [Ю. І.] Озерського, О. Ю. Гермайзе і Ф. Я. Савченка для участи в святкуванні ювілею 35-ліття наукової праці академика Кирила Йосиповича СТУДИНСЬКОГО.

З огляду на те, що святкування ювілею призначено на 4-е листопаду 1928 р., просити Загранком вирішити справу шляхом опросу членів Загранкому»[115].

26 жовтня на цій ухвалі було накладено резолюцію, адресовану Фінансово-економічному управлінню НКО:

«Необхідно видати[гроші] на 3-х делегатів на два тижні з подорожжю до Берліну і назад»[116].

Того ж дня протокол № 44 Комісії закордонних відряджень зафіксував видачу коштів лише трьом відряджуваним: акад. К. Воблому, Ф. Савченку й О. Гермайзе по 400 руб. Невдовзі це рішення було конкретизоване на некористь Осипа Юрійовича Гермайзе, який був вилучений зі списку делегатів:

«Видати з кредитів НКО на закордонні командировки: 1) академику ВОБЛОМУ – 400 карб. валютою, 250 карб. рад[янськими]

---

[114] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 250.

[115] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 495, арк. 220а.

[116] Там само.

знаками; 2) тов. ОЗЕРСЬКОМУ – 400 карб. валютою, 600 карб. радзнаками; 3) тов. САВЧЕНКО – 100 карб. валютою, 620 карб. радзнаками»[117].

В останній день жовтня у «Щоденнику» С. Єфремова з'явився запис з приводу майбутнього ювілею голови НТШ і, зрозуміло, уїдливий коментар щодо цього:

«Вчора телефоном передано з Харкова наказ до Академії – щоб хтось з Президії їхав з привітанням на ювілей Студинського. Їде Воблий. Той самий Воблий, якого найбільше паплюжив Студинський у своїх статтях проти Академії[118]. Становище незгірше за гоголівську унтер-офіцершу… До того ж ще Воблому доведеться їхати в товаристві Озерського та Савченка. Не думаю, щоб було це йому до смаку! От як дають реванш наші "наркомосці" побитому Студинському за мою статтю та постанову Відділу. Треба думати, що приїзд Озерського не дуже буде й самому Студинському на руку: може скомпрометувати його перед польською владою. Правда, цей суб'єкт здавна звик ліпити свічки і чортові, і Микиті, то, мабуть, і тут викрутиться»[119].

3 листопада 1928 р. Ф. Савченко повідомляв К. Студинському:

«Високошановні й Дорогі Кириле Осиповичу! За останній тиждень відбулося дуже багато у нас подій, що зв'язані були з від'їздом до Львова, але всі вони меркнуть після появи в сьогодняшній "Пролет[арській] правді" звісток про те, що сталося останніми днями у Львові, в зв'язку з чим, мабуть, відкладено й свято ювілею.

Повернувся я із Харкова цілком налагодивши справу подорожі до Львова – Воблого й мене (Ос[ип] Юр[ійович] [Гермайзе] дістав одвод з невідомих точніше причин) – у середу ранком»[120].

Й далі секретар М. Грушевського з'ясовував своєму львівському кореспонденту подробиці цього «полагодження», на-

---

[117] Там само, арк. 219, 233.

[118] У статті К. Студинського про вибори Президії УАН 3 травня 1928 р. К. Воблий згадувався у такому контексті: *«Заступником президента [Академії наук] вийшов кандидат російських учених і акад. Кримського К. Г. Воблий (невиразний українець)»* (див.: Студинський К. *За Українську Академію Наук* // Діло. – 1928. – 13 травня. – С. 1–2).

[119] Єфремов С. *Щоденники, 1923–1929*. – С. 685.

[120] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 127.

ступні бюрократичні перепони й, зокрема, украй незадовільне функціонування квазіурядового зовнішньополітичного відомства УССР – Управління НКЗС СССР при РНК УССР, а також республіканських пошти й телеграфу:

«Наказ про видачу нам двом пашпортів мав бути надісланий в середу ранком із Наркомату Закорд[онних] Справ у Х[аркові]. Його не було й у середу й у четвер, коли мені вдалося в 4 год. дня зв'язатися телефоном з Озерським і попередити його за три години до відходу потяга на Шепетівку, що ми нічого не маємо – ні пашпортів, ні віз, ні грошей у валюті».

До честі керівника Укрнауки слід зазначити, що Ю. Озерський, який виїздив у місячне відрядження до Берліна, виявив подивугідну оперативність для залагодження відрядження до Львова представників УАН:

«Озерський перед від'їздом із Харкова встиг побувати, де треба, й вислав телеграму про пашпорти. З Полтави він повідомив про це й мене телеграфом уночі. Але наказ цей пролежав у шуфлядці вартового цілу ніч, а коли я запитував у експедиції телеграфу, чи не було такої депеші, – відповідали, що ні.

Потяг у Києві шепетівський стоїть майже дві години. Залагодити справи за цей час було неможливо. Спочатку ми думали взяти лише транзитну візу через Польщу до Німеччини, як і зробив Озерський, але потім знайомий Вам Берг знайшов, що він мусить брати основну візу, так як в часописі з'явилось, що ми їдемо на Ваш ювілей. Консул [ІІ Речіпосполитої у Києві Мечислав Бабінський. – *О. Р.*] сказав, що одержав Вашого листа, але ні транзитної, ні основної візи без Міністерства [закордонних справ у Варшаві] дати не може й буде телеграфувати. Телефоном зносився він кілька разів з Харківським [генеральним] консулятом і увечері повторив своє попереднє вирішення. Ваша телеграма прийшла раніше, ніж я дізнався про негативну відповідь щодо візи, й тому легше було це почути»[121].

Відтворивши своєму львівському колезі цей немилий епізод, Ф. Савченко насамкінець додавав:

«Після харківської біганини й особливо цих останніх двох днів почуваю себе ніби на похмілля. Воблий каже, що ми з певністю маємо право на відпочинок у Кісловодську після таких хвилю-

[121] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 127–127 зв.

вань. Залізничі квитки наші до Львова пропали даром – це є доказ того, що, зі свого боку, ми зробили все потрібне, щоб своєчасно виїхати на 4-те [листопада]. Тепер же якось не віриться, що вдасться побувати 2-го [грудня]. Але до тієї дати ще багато часу – будемо бачити. У мене на руках залишилося ще кілька привітань, вишлю їх на тому тижні»[122].

Перебіг вищезгаданих подій у звичній глузливо-іронічній манері зафіксував акад. С. Єфремов у запису від 2 листопада, соковито коментуючи невдалу ювілейну подорож до Львова К. Воблого, яка, мовляв, набрала «якогось опереткового характеру»:

«Приїхав уранці Озерський, а як поїзд на Шепетівку стоїть у Києві дві години, то подибала нещасна Прегоратива на Жидівський базар – купувати валізку: незручно за кордон з кошиком їхати. Купив. Вернувся. Жде на вокзалі Воблого та Савченка. Нема. Виявилось, що пашпорти їм не готові: по телеграфу їх замовили з Харкова, але чи харківські чиновники "забули" послати телеграму, чи тутешні, одержавши її, заклали десь – не знати; досить того, що пашпортів нема, хоча Воблий добре дбав і днів зо три сам, позичивши ніг у Сірка, сам бігав та клопотавсь про пашпорт. Почало начальство по всіх "присутственних місцях" само дзвонити, але чи ж можна за якусь там годину виправити пашпорт? Тоді Л. Левицького навійнула геніяльна ідея: "Їдьте без пашпортів, а я вам пошлю їх наздогін автомобілем". Поїхали Воблий з Савченком на вокзал. Приїхали. Але тут їм новина: поїзд пішов дві хвилини тому. Воблий, певне, в душі зрадів, але Савченкові дуже хотілось таки їхати і почав він умовляти, щоб доганяти поїзд – чи аеропланом, чи автомобілем; залізничне начальство пропонувало навіть дрезину. Знов завагався Воблий. Але пашпорт, пашпорт: його ніяк не витягнеш з відповідної канцелярії! О четвертій годині пашпортів усе ще не було, і я так і не знаю, чи кинулись "доганяти" поїзд сьогодні наші "комівояжери". Поїзди ж на Шепетівку йдуть усього тричі на тиждень, і коли чекати дальшого поїзду, то довелося б приїхати хіба після ювілею. Чистий фарс!»[123].

3 листопада голова НТШ писав Ф. Савченку, сповіщаючи про перенесення урочистостей на 2 грудня:

---

[122] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 128.

[123] Єфремов С. *Щоденники, 1923–1929*. – С. 686.

«Дорогі Федоре Яковлевичу! [...] Внаслідок розрухів, формальних боїв між укр[аїнською] і польськ[ою] молоддю, треба було відкласти ювілей. Розбиті: друкарня "Діла" (страта 34 000 доларів), переплетна "Просвіти" (шкода коло 50 тисяч доларів), "Академ[ічний] Дім" (страта кілька тисяч доларів). Наше Т[оварист]во пощаджено. З огляду, що я не хотів і не міг наражувати гостей на евентуальні побої, а музея Т[оварист]ва на руїну, на мою інтервенцію відкладено свято [...]. Чи приїдете на 2-го грудня? Час є подбати о паспорти [...]»[124].

7 листопада киянин інформував свого старшого львівського колегу про отримання напередодні його листа від 3 листопада з вирізками з «Діла» «про ту руїну, яку зазнали укр[аїнські] інституції протягом перших днів цього місяця». Про лист К. Студинського Ф. Савченко повідомив акад. К. Воблого й уповноваженого Укрнауки у Києві Леоніда Макаровича Левитського:

«Воблий трохи побоюється їхати, але, думаю, що тут більше впливає його дружина і в кінці справа налагодиться, бо вона, оскільки я ближче познайомився з нею під час пашпортових митарств, людина розумна, але занадто, може, обережна.

Гадаю, що добре було б, якби Ви написали кілька слів Костю Григоровичу Воблому, Банкова вул., 5, прим. 47; він вживав дуже енергійно разом зі мною заходів, щоб вчасно дістати візу й пашпорт. Виявив, коли зважати на його позицію, максимум доброї волі, щоб виїхати до Львова, чим викликав невдоволення серед певної академичної групи»[125].

Керівник Фінансово-економічного управління (ФЕУ) НКО УССР В. Є. Бутвин порадив секретареві М. Грушевського не повертати видані на подорож до Львова гроші, оскільки вони, мовляв, «все одно потрібні на 2 грудня».

«У тому ж положенні знаходиться й Воблий, і він грошей не повертає. Це вже дійсно полегшує можливости виїзду, бо не треба братись до справи з самого початку, – наголошував Ф. Савченко. – Може бути, що цей раз, замість Озерського, що тепер, мабуть, кейфує в Берліні, хоч мав заїхати разом з нами до Львова, буде пропоновано поїхати на 2-ге грудня Леон[іду] Макар[овичу] [Левитському]. Він, певно, не відмовиться. Потрудився він

---

[124] ГДА СБ України, ф. 65, оп. 1, спр. С-5529, арк. 267.

[125] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 129.

дуже багато, щоб ми могли виїхати разом з Озерським або дігнати його на кордоні. Були обговорені і, коли б була видана польська віза, то ми б скористались на вибір всіма технічними засобами, якими лише диспонує Київ: авто через Житомир, автодрезина по залізниці, навіть авіон. Але практично ні один із цих засобів нам не підходив, – найкраще й найпевніше – залізниця. У консульстві сказано було [...], що вони знали, що мала виїхати делегація, але без міністерства [закордонних справ у Варшаві] не могли б дати візи. Транзитну дали б з оговоркою, щоб не зупинялись у Львові. А знали вони з Вашого листа, як сказав консул, чи його заступник, дивувались, чому так пізно звернулись. Затримка, як я бачу, вийшла не тому, що наш наркомзаксправ з невідомих мені причин не висилав наказу про пашпорти, хоч Кулик[126] мене й запевнив ще 30 жовтня, що все буде зроблено»[127].

Насамкінець київський кореспондент К. Студинського, попри усю непевність ситуації, все ж таки висловлював стриманий оптимізм:

«Тепер наші пашпорти в порядку, але не знати, як буде з візою. Часу більше, а труднощі залишились ті самі, та ще й збільшились після останніх подій [у Львові]. Надіюсь, що все налагодиться»[128].

Відповідаючи на вищенаведену інформацію Ф. Савченка, голова НТШ писав йому 13 листопада:

---

[126] *Кулик Ізраїль Юделевич* (називав себе Іваном Юліановичем) (14/26/.01.1897– 10.10.1937) – письменник, партійний і громадський діяч УССР. Навчався в Одес. худож. уч-щі (1911–1914). У 1924–1926 рр. – радник повпредства СССР у Канаді; у 1927–1930 рр. – заст. Уповноваженого НКЗС СССР в УССР. 1934 р. – перший голова СРПУ. З 1936 р. – голова Радіокомітету УССР, з 1937 р. – директор Партвидаву ЦК КП(б)У. Репресований, страчений 10 жовтня 1937 р. Реабілітований 12 грудня 1956 р. Військовою колегією Верховного суду СССР.

Докладніше про нього див.: Рубльов О. *Іван Кулик (1897–1937): український поет, компартійний урядовець, «літературний генерал»: портрет особи у тоталітарному інтер'єрі* // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 15. – С. 45–62.

[127] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 129 зв.

[128] Там само.

«Якби Воблий приїхав, він буде офіційним гостем консула [СССР у Львові Г. Лапчинського] як урядова особа. Гей, гей, яка би то радість була, якби Ви приїхали з О[льгою] Богумиловною, а попри Вас Леонід Макарієвич [Левитський]»[129].

Того ж дня, за порадою секретаря М. Грушевського, К. Студинський листовно звернувся до К. Воблого:

«Високодостойний пане Віце-Президенте! Писав мені Федір Якович, що Ви дуже а дуже наклопоталися у Харкові за візою, щоби приїхати на день 4 листопада до Львова. Вважаю моїм обов'язком сердешно Вам за те подякувати. Буде для мене великою честю, коли приїдете на день 2-го грудня.

У нас спокій. По випадках з дня 1-го листопада уряд взяв справу в свої руки, й сусідська молодь притихла. Нема ніяких причин до побоювання дальших заворушень. Дні 10-го і 11-го листопада минули цілком спокійно. Для Вас особисто буде все зроблено, щоби Ви були вдоволені, тим більше, що у мойому святі заповіли участь відпоручники польських наукових інституцій.

Прошу приняти щиру подяку за Вашу ласкаву уважливість для моєї особи й слова глибокої пошани від *К. О. Студинського*»[130].

14 листопада секретар М. Грушевського укотре повертався до справ львівського відрядження. Він, здавалося б, майже остаточно втратив надію на позитивне розв'язання цієї заплутаної проблеми:

«У справі пашпортових віз справа стоїть зле. Левиц[ький], ніби, написав 7–8-го до Мик[оли] Ол[ексійовича] [Скрипника] про потребу висилки делегації від УАН до инших Академій в зв'язку з весняним святом 10-ліття [УАН] й пропонував використати й нашу можливу подорож. Казав, що писав "вразумительно" й надіявся швидко одержати якусь відповідь. А тим часом жадної нема»[131].

Відтак наполегливому й енергійному Ф. Савченку довелося звернутися до голови Київського окрвиконкому й Київської міської Ради Юрія Олександровича Войцехівського:

«Тому вчора я попрохав Войцехівського потелефонувати до Мик[оли] Ол[ексійовича] і спитати його, як стоїть справа. Сьогодні

---

[129] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 274.

[130] Там само, арк. 275.

[131] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 131 зв.

ранком спитав його і дізнався, що надій ніяких. Зроблять ще раз спробу, але навряд, щоб щось з того було, бо той раз відмовили без Варшави дати нам і транзитну візу. Коли я спитав його, а чому ж Озер[ський] дістав візу, то Войцех[івський] відповів: "Може, тому, що там Вас з Воблим більше знають, ніж Озерського?!" Прикро все це виходить».

У тому самому листі зафіксована й позиція голови Історичної секції щодо невирішеності львівського відрядження і шляхів його ймовірного розв'язання:

«Розмовляв сьогодні з Мих[айлом] Серг[ійовичем]. Він думає, що треба підняти знов справу про командирування Гермайзе й мене... І нереально, і непрактично, бо вже той раз чомусь Г[ермайзе] не хотіли пускати».

Але завершував цей сюжет, попри все, стриманий савченківський оптимізм:

«Все ж таки до 2-го грудня я не думаю повертати грошей, що видано на подорож. *Тут буває, що рішають, перерішають і знов рішають. Поживемо – побачимо*»[132] (виділення наше. – *О. Р.*).

Спливло кілька днів й справа львівського відрядження знову актуалізувалася. 19 листопада Ф. Савченко відписував до Львова:

«Високошановні й Дорогі Кириле Осиповичу! Сьогодні зранку протелефонував мені Леон[ід] Мак[арович] [Левитський], що вчора з телефонної розмови з Харковом виявилось, що треба починати знов заходи про візу, але лише до Львова, не транзитну. Я сказав, що з цього нічого не буде. Заходи все одно будуть робитись згідно з директивами.

Розпитуючи й розмовляючи з ріжними поінформованими людьми, вияснив, що тут і подорож до Харкова моя нічого не поможе. Під вечір почув від журналістів і таке, що на 22[-ге] у Вас призначена якась велика демонстрація з польського боку. Це підтвердило мою думку про недоцільність робити які б то не було пропозиції або висовувати поради».

Та ситуація розвивалася за савченківською характеристикою – *«рішають, перерішають і знов рішають»*. Під час написання листа зателефонував Л. Левитський, який повідомив про нещодавню розмову з заступником наркома освіти А. Приходьком. Останній наполягав, щоб відряджувані на ювілей К. Сту-

---

[132] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 132.

динського клопоталися у Консульстві ІІ Речіпосполитої не про транзитну, а основну візу до Львова[133].

У продовженні листа від 20 листопада Ф. Савченко оцінював час повернення до столиці УССР відрядженого за кордон очільника Укрнауки:

> «Здається, що Озерський досі не повернувся до Харкова. Один час у мене була думка, що він повертатиметься в кінці цього місяця або на початку слідуючого, але Леон[ід] Мак[арович] сумнівається, щоб у нього міг бути якийсь певний план».

Й насамкінець цієї дводенної кореспонденції, яку київський учений маркував з хронометричною докладністю («вівторок вечір»), йшлося про довгоочікувану звістку для голови НТШ:

> «О 3-й год. бачив Леон[іда] Макар[овича], як він виходив із засідання Президії [УАН]. Сказав, що Вам ухвалена посада штатня – з 1-го жовтня 1928 р. для зв'язку з Н[ауковим] Тов[арист]вом [імені Шевченка] і принціпово ухвалено призначити й иншим деяким акад[емикам] Зах[ідної] Укр[аїни], щоб вони мали змогу приїздити сюди подібно Багалію [з Харкова] і Перетцю [з Ленінграда]».

Й повертаючись до питання щодо львівського відрядження:

> *«З візою спитаю лише завтра в консульстві, але надій майже нема. Прикро»*[134] (виділення наше. – *О. Р.*).

Опівдні 21 листопада, щойно відвідавши Польське консульство у Києві, секретар М. Грушевського сповіщав голові НТШ про враження від чергової зустрічі з польським дипломатом:

> «Тільки що повернувся з Поль[ського] консульства. Сказав [консул М. Бабінський], що коли б ми прохали транзитну візу, то він видав би її в той же день, а за основною йому треба питати Центр. Я перепитав його, чи відповідь буде одержана до 2-го грудня, чи ні. Відповів категорично, що обов'язково буде одержана. На попереднє запитання він не дістав відповіді, бо там йому було дано дуже короткий термін – всього день, навіть не сутки. Зі свого боку, він буде старатись про дозвіл, але вирішення остаточне від нього не залежить. Зробив застереження щодо сучасного моменту та його труднощів і чомусь закінчив запи-

---

[133] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 133.

[134] Там само, арк. 134–134 зв.

танням, чи я уважливо читаю місцеву пресу. Здається, ховався якийсь натяк, лише не знати, до кого він стосується»[135].

Наприкінці розмови Ф. Савченко отримав від консула відповідні бланки для заповнення (для себе й акад. К. Воблого). М. Бабінський запевнив співрозмовника, що по отриманні відповіді з Варшави негайно його сповістить. Зміст бесіди було повідомлено Уповноваженому Укрнауки Л. Левитському, який виніс враження, що дозвіл на в'їзд буде таки отримано.

«Але дізнатись, що у дипломатів приховано – трудновато, так само, як зрозуміти їхні натяки, – писав київський учений. – Прощаючись з ним, у мене була все ж нагода "ввернути" своє здивовання, що моя дружина одержала негативну відповідь на її прохання о дозвіл для в'їзду, щоб побачитися з батьками. Це його смутило і трохи вибило із його любезного тону, наблизивши до живої дійсности, але якоїсь певної відповіді він не дав, окрім того, що, дескать, не виключена можливість знову звернутись з заявою... Забувається, що в деяких моментах у людей повинна бути самопошана»[136].

25 листопада Ф. Савченко присвятив свою кореспонденцію до К. Студинського висвітленню перебігу урочистого засідання Історичної секції УАН з нагоди 20-річчя Київського наукового товариства й реакції на цю урочистість керівництва НКО й Президії Академії наук. Наприкінці листа згадка:

«Післязавтрього запитаю в консульстві, як справа з візою. Оповідав мені Кравчук[137] сьогодні, як йому трудно довелося вихожувати повторну візу із Парижа через Львів, якої він прохав на тиждень, так і довелось повертаться через Варшаву»[138].

Отримавши наприкінці листопада остаточну відмову у польській візі, акад. К. Воблий у відповідь на лист К. Студинського від 13 листопада 1928 р. писав:

---

[135] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 135.

[136] Там само, арк. 135 зв.

[137] *Кравчук Михайло Пилипович* (27.09/09.10/.1892–09.03.1942) – український математик, академік ВУАН (1929), д-р фіз.-мат. наук (1924), професор Київського політехнічного інституту. Арештований 21 лютого 1938 р., 23 вересня 1938 р. «засуджений» до 20 років позбавлення волі. Помер на Колимі.

[138] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 452.

«Високодостойний пане академик! Не відповідав на Вашого листа, бо сподівався, що побачусь з Вами во Львові і тоді привітаю Вас. Хв[едір] Як[ович] Савченко повідомив Вас про те, що польська влада відмовила мені в візі.

Дозвольте мені побажати з нагоди Вашого ювілею ще довго, довго працювати на користь української науки.

Прошу приняти велику пошану від *К. Воблого*»[139].

У кінцевому підсумку склад делегації зазнав змін (вочевидь, що проти виїзду за кордон Й. Гермайзе заперечувало ГПУ – 26 липня 1929 р. він був арештований у «справі» СВУ), запропонований натомість віце-президент УАН К. Воблий не отримав польської візи через різку публічну оцінку антиукраїнських виступів польської високошкільної молоді у Львові на початку листопада 1928 р. Останні події спричинили перенесення дати ювілею з 4 листопада на 2 грудня. Відтак на урочистостях були присутні Федір Савченко від Історичної секції УАН та офіційний представник НКО УССР, голова Укрнауки Юрій Іванович Озерський. Наркомосівський функціонер 3 грудня зробив велику доповідь про науково-дослідні установи УССР, а Ф. Савченко 8 грудня розповів галицьким колегам про працю Історичної секції Академії. Інформація про ювілейні урочистості авторства Ф. Савченка з'явилася в «Україні»[140].

9 грудня 1928 р. Ф. Савченко зі Львова написав листа голові Історичної секції УАН:

«Високоповажаний Михайло Сергійовичу! Вчорашні збори трьох секцій Наукового Товариства після моєї доповіді про роботу Іст[оричної] секції й установ УАН ухвалили висловити Вам свої привітання, що й було стверджено вставанням всіх присутніх.

З радістю виконуючи це, дозволяю зі свого боку додати свій щирий привіт для Вас і усіх Ваших.

Надіюсь повернутись у четвер.

З пошаною, *Ф. Савченко*»[141].

---

[139] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 454.

[140] Савченко Ф. *Ювілей акад. К. О. Студинського у Львові* // Україна. – 1929. – Січень–лютий. – Кн. 32. – С. 173–174.

[141] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 464.

10 грудня все ще зі Львова Федір Якович надіслав листівку подружжю Дорошкевичів – літературознавцеві Олександру Костянтиновичу і його дружині Любові Миколаївні[142]:

«Найкращі побажання й привітання із Львова від щиро відданого Ф. Савченка»[143].

Властиво дружні відносини Савченків з родиною Дорошкевичів тривали до 1927–1928 рр. Відтоді настало охолодження, яке згодом переросло у ворожнечу. Причиною була належність кожного з голів родин до ворогуючих академічних таборів – «грушев'янець» Ф. Савченко contra «єфремівця» О. Дорошкевича.

Наступного дня з листом подяки до М. Грушевського звернувся голова НТШ:

«Високоповажний Пане Академику! До Вас першого звертаюся із словами щирої подяки за пам'ять на мій ювилей та за всі труди, які Ви у Вашій великій для мене жичливости підняли серед українського громадянства над Дніпром, щоби моє 60-ліття

---

[142] *Дорошкевич Олександр Костянтинович* (3/15/.09.1889–01.04.1946) – український літературознавець і літературний критик, педагог, автор підручників з історії української літератури, учень і співробітник акад. С. Єфремова, керівник Київської філії Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Закінчив історико-філологічний фак-т Університету св. Володимира у Києві (1913), був учасником семінару В. Перетця. Відтоді викладав у приватних київських гімназіях. Був завідувачем відділу середніх шкіл Міністерства народної освіти УЦР (1918). Професор кафедри укр. літ-ри Київського ІНО (1921–1930). Із липня 1930 р. – штатний співробітник ВУАН. Арештований 24 лютого 1933 р. Визнав свою участь у «контрреволюційній націоналістичній організації». Звільнений 17 вересня 1933 р. «за станом здоров'я». Справу щодо нього закрито провадженням 3 листопада 1933 р. 1934 р. працював редактором художнього відділення Київської кінофабрики. Рятуючись від подальших репресій, виїхав у добровільне вигнання до Росії, викладав «русскую літературу» в Удмуртському державному педінституті (м. Іжевськ; 1934–1938), Уральському педінституті (м. Свердловськ, нині Єкатєрінбург, РФ; 1938–1939), Рязанському педінституті (з 01.09.1939). 1943 р. повернувся до Києва, очолював відділ укр. літ-ри XIX ст. Інституту літератури АН УССР і кафедру укр. літ-ри Київського ун-ту. Досліджував вітчизняну класичну і новітню літ-ру. Ще встиг захистити докторську дисертацію (1946).

[143] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 466.

випало якнайкраще та виявило ті культурні зв'язки, які я, по моїм слабим силам, старався навязувати з Великою Україною. А коли ще до того, завдяки Вашим заходам, я міг повитати Вашого делегата в особі Федора Яковлевича, то мо[є]му щастю не було краю. Велике спасибі Вам та Історичній секції і Комісії Західної України та всім иншим установам, на яких чолі Ви стоїте і які не забули привітати мене [...]. Буду радіти, коли за ті всі малозаслужені заяви прихильности відвдячу науковою роботою [...]»[144].

Насамкінець ювіляр відзначив особливу роль у проведенні урочистостей посланця М. Грушевського:

«Багато розкаже [Вам] Федір Яковлевич. Одно тільки зазначу, що по його доповіди про Іст[оричну] секцію зібрані члени [НТШ] і гості встали з місць, щоби Вам передати поклін і слова глибокої пошани [...]»[145].

У четвер, 13 грудня, Ф. Савченко повернувся до Києва. 15 грудня він адресує К. Студинського перший лист після приїзду, дякуючи насамперед гостинному голові НТШ за вручені на львівському вокзалі кілька злотих, яких вистачило розрахуватися з носіями у Здолбунові, куди потяг прибув о 7-й ранку. До Шепетівки дістався близько полудня, де пройшов митницю. Опис цієї процедури дозволяє скласти бодай поверхове враження, що ж було придбано у Львові:

«На митниці оглянули всі речі, виймаючи з кофрів одну за другою. Сумнів викликали лише простирадла, бо вони не були зарублені, але старший [митник] пропустив. За парасоль було теж зауважено, я відповів, що це старий, і урядовець не настоював. В такий спосіб не заплатив я ніякого мита [...]. Дорога від Шепетівки до Київа з закуской в Козятині промайнула дуже швидко. При цій нагоді сердечно дякую й за ту закуску, що подорожувала зі мною зі Львова. Солодка булка прибула зі мною ще й до Київа і знайшла дома загальне визнання»[146].

Свято повернення й демонстрації придбаних закордонних речей розпочалося на київському вокзалі й тривало удома:

«Дружина зустріла мене під дощем на двірці. Спочатку не пізнала в новому пальті і шляпі, думала, що якийсь німець. Дома не

---

[144] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 467.

[145] Там само.

[146] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 141.

могла налюбуватись на такі речі, як светер, парасоль і легкий плед – червоно-зелений. Всі її речі, вибрані їй, до вподоби [...]. Дуже подобався кольор маринарки. Мій капелюх не подобався. Тепер ми вже забезпечені на якийсь час [...]»[147].

У тому ж листі до Львова Федір Якович повідомляв, що другого дня по приїзді звітував голові Історичної секції про наукове відрядження до Львова й побачене ним.

«Моїми враженнями, спостереженнями й змістом моєї доповіді на Паньк[івській], здається, вдоволені, оскільки то буває під першим враженням. Про остаточні висновки й "рефлексії" будемо знати пізніше»[148], – підсумовував він.

Залагоджував Ф. Савченко й фінансові справи К. Студинського та його львівських колег – академіків ВУАН. Так, наприклад, 22 грудня 1928 р., укотре відвідавши столицю УССР, секретар Історичної секції звітував до Львова:

«Вчора повернувся з Харкова. Справа про пересилку Вам платні поставлена в Наркомфіні з тим, щоб було Вам дозволено пересилати хоч 50 % [утримання у валюті] згідно з законом.

Добився півставки платні для Ф. Колесси по 78 крб. щомісячно. Цими днями йому напише про це Мих[айло] Серг[ійович]. Тим трудніше це було, що в цьому році лише для нього й [Костя] Копержинського призначено по гуманіт[арних] катедрах ставки на цілій Україні»[149].

24 липня 1929 р. з доручення Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН він звертався до Президії Укрнауки:

«Маю повідомити, що польська влада [за]пропонувала акад. Студинському подати до демісії з 1-го серпня ц. р. з його катедри у Львівському університеті, тому конче потрібно було б, як це виявляється з його листа, перевести на його адресу до Львова

---

[147] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 141 зв.

[148] Там само, арк. 142.

Розвиток цієї ж теми у кореспонденції від 22 грудня 1928 р.: *«Дружина моя все ще не може нарадуватися львівським подарункам. Особливо всім подобається плед – зелений з червоним. До Харкова їздив у новому пальто, бо почались морози, а воно тепліше від мого старого»* (Там само, арк. 144 зв.).

[149] Там само, арк. 143.

ті 1000 крб., що залишаються з його зарплатні по Академії Наук у мене на руках. *Федір Савченко*»[150].

Надзвичайно цікавий лист Ф. Савченка (середина січня 1929 р.) до його знайомого часів перебування у Франції М. Кисляченка (написаний у відповідь на лист останнього), у якому Федір Якович презентував порівняльний аналіз свого довоєнного викладацького статусу з тогочасним академічним життям УАН, охарактеризував власне, порівняно упривілейоване становище, дав загальну характеристику повсякденного побуту київської інтелігенції. При цьому звично уникав політичних оцінок й характеристик окремих персонажів:

«Милий друже! [...] Виходить, що так само, як і Ви, сидимо на одному місці, за чотири роки звикли вже до нашого життя. Потроху стало воно буденним, одноманітним, звичайним [...]. Загально кажучи, живеться добре. Коли порівнювати з довоєнним життям, то з матеріяльного боку воно навіть наближається до життя колишнього навчителя гімназії, а морально в мене особисто значно краще. Я не маю 5–6 годин роботи "в класах", не маю дрібних неприємностей з учнями або студентами.

Наше академічне т[оварист]во, безумовно, вище навіть якогось університетського або того, що я ближче бачу на свої очі – Іст[орико]-Філол[огічного] Інст[итуту] в Петерб[урзі] і Ніжині. А, окрім всего іншого, я ще і близько стою до такої людини, як Мих[айло] Серг[ійович] Груш[евський]. Не маючи якихось обов'язкових годин по службі, можу розподіляти свій час і роботу згідно з потребами»[151].

Характеризував Федір Якович й власні посадові обов'язки з їхніми позитивними й від'ємними сторонами:

«Фактичної роботи найбільше випадає мені по журналу "Україна", двомісячнику, який редагує Мих[айло] Серг[ійович]. У справах цього журналу, а також ріжних установ Іст[оричної] секції Акад[емії] (на якій, до речі, процвітають також і література і етнографія) мені часто доводиться, майже щомісячно, бувати в Харкові. Кожен раз просиджую там днів 3–4. Це в значній мірі вибиває мене із умов спокійної кабінетної праці. Але, з другого боку, дає мені змогу ближче бачити і спостерігать сучасне життя».

---

[150] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 160.

[151] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 490.

Охарактеризував київський учений й свої, на його думку, нечисленні відрядження:

«Деінде мало виїздив. Раз був цим літом протягом півтора місяців на бібліот[ечній] роботі в Ленінграді, двічі в Москві. В грудні минулого року їздив на два тижні до Львова яко представник наших установ на ювілей Голови Наук[ового] Т[оварист]ва ім. Шевченка, нашого академіка Студинського. Се було для мене не лише дуже приємно, а також і корисно, бо я маю близьке відношення до Комісії Західньої України в Академії. При цій нагоді купив також дещо з найпотрібнішого одягу для себе й дружини. З мануфактурою у нас тут тепер тяжкувато».

Повертаючись до власного упривілейованого статусу, Ф. Савченко водночас відзначав збіднення й провінціалізацію культурного життя Києва, атомізацію міської інтелігентської спільноти й міжгрупове ворогування як типову ознаку тогочасного академічного повсякдення:

«Порівнюючи знову таки з попереднім довоєнним життям, можу сказати, що ніяка професура в старі часи не могла б мені дати такого незалежного положення, як маю тепер. Але повторюю, що в мене склалося цілком виключне положення. Загально життя інтел[ігенції] значно побідніло і поблідло. Театр, музика – підупали в Києві. У Москві і Ленінграді то інша річ, але там і дорого і трудновато квитки доставати. Є в нас "професорський" клуб в буд[инку] якогось колишнього міліонера, але організація його й розваги (концерти, танці, кіно) не дуже мене задовольняють, бо якістю своєю вони нище середніх.

Друзів ми мало для себе знайшли і утворили. Попередні роки розбили всіх на окремі групи, внесли певне недовірря, навіть ворожнечу поміж ними і в особистих відносинах»[152].

Листування секретаря М. Грушевського з К. Студинським останніх місяців перед арештом Федора Яковича містить й цікаві згадки про долю й поведінку опального академіка М. Яворського.

9 лютого 1930 р. секретар М. Грушевського повідомляв до Львова:

«7-го [лютого] мало відбутися засідання Президії ВУАН, але не відбулося, бо не повернувся з Харкова Матв[ій] Ів[анович] [Яворський]. Ходять з цього приводу різноманітні чутки. Одні

---

[152] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 490.

говорять, що саме 7-го він мав відбути парт[ійну] перевірку, другі, що ніби була одержана заява його першої дружини і з неї почалися для нього різні серйозні неприємности, так що ніби він і не повернеться до Києва»[153].

Наступне повідомлення (14 лютого):

«Матв[ій] Ів[анович] повернувся із Харкова хорий. Була йому парт[ійна] перевірка, і ніби після різних гострих закидів на перших зборах він повернув свій [партійний] квиток і не з'явився на друге. Так чи інакше, але повернувся він без парт[ійного] квитка. Не знати чому, але чергове засідання І-го Відділу, що мало відбутися 16 лютого, знято. Може, тому, що він хорий, бо мав нервовий удар»[154].

20 лютого Федір Якович знову відписує до Львова про М. Яворського:

«Чув розмови в міськкомівських колах, що Яворський подав заяву про звільнення його з секретарства і члена Президії ВУАН. Додають, що звільнять його також із академіків. 14 лютого у "Комуністі" з'явилася стаття-фейлетон "Уривки з однієї біографії" за підписом невідомої мені людини[155]. На жаль, не міг уже її дістати, щоб вислати її Вам, бо запізно дізнався і вже не було в продажу цього числа. Закидають, що він, як був офіцером, причепив собі фон'а, стояв на чолі австрійської охранки для Галичини (документально ніби не стверджено). Наведено дві невелички цитати з його приватніх листів; в одній він з гордістю писав (невідомо, до кого, догадуються, що до дружини), як у Київі на якійсь вечері з 1918 р. сидів побіч якоїсь Ексцел[енції] і навіть Саксонського короля. Переказують, що на друге засідання "чистки" він не пішов, а послав свій [парт]квиток з запискою, що, "незважаючи ні на що, він з переконань залишається комуністом". Місцева ворожа нам пльотка розповсюджує, що ніби до цієї справи причинилися – М[ихайло] Серг[ійович], Ви і я, що Ви переслали до Київа листи його дружини, які потім були переслані далі, що я ніби знав про те, що трапиться з Яворським за три тижні наперед... Щоб підсилити правдивість і значіння, анонімно додають, що ця версія ходить в партійних київ[ських] колах. Важливо те,

---

[153] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 10.

[154] Там само, арк. 11.

[155] Див.: Фувер В. *Уривки з одної біографії* / В. Фувер // Комуніст. – 1930. – 14 лютого. – С. 3.

що ті, хто цю справу вирішував, і сам Яворський добре знають, що ми тут ні при чому. – Цими днями Явор[ський] був у Опері з Камишаном[156]. В цьому бачуть демонстрацію [...]»[157].

У дійсності, після виключення з КП(б)У гаданий «колишній співробітник австрійської розвідки» писав у заяві до ЦК КП(б)У:

«Я почуваю себе справді як той, що на йому, як марксистові й партійцеві покладено хрест... Моє минуле життя, хоч і проходило в темряві розуміння класової боротьби, не одна тільки негативна дія... Моя праця проходила на очах досить широкого громадянства весь час, навіть за часи 1918–1919 рр., треба мені тільки зібрати всі ці матеріали... та скласти критичну біографію. А що я сьогодні ще такої можливості не маю, це ще не дає основ, на підставі окремих непровірених заяв чи самохвальних слів в моїх листах 1918 р. чи хоч би й помилок в історії... дискредитувати мене в такій мірі, щоб звести до одного болота всю мою на сьогоднішній день працю»[158].

15 лютого 1930 р. Матвій Іванович звернувся з заявою до Президії ВУАН, у якій у зв'язку з «висуненими за останній час» обвинуваченнями на його адресу просив увільнити його від обов'язків члена Президії ВУАН й секретаря 1-го Відділу Академії. 17 лютого це прохання було задоволене «у зв'язку з обставинами, які виявилися під час чистки М. І. Яворського як члена КП(б)У»[159].

У листі Ф. Савченка до К. Студинського від 28 жовтня 1930 р. чергова згадка:

«Яворський звернувся з листом, в якому він пропонував дві роботи до друку. Відхилено! Працює він тепер в Русскому музеї в Ленінграді. Діставав спочатку по 80 крб., тепер вже – 160»[160].

---

[156] *Камишан Олександр Миколайович* (1898–25.07.1937) – історик і філософ, заступник директора Інституту марксизму у Харкові. Згодом виїхав до Москви. 1937 р. заарештований й страчений.

[157] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 12–12 зв.

[158] Рубльов О.С. *Матвій Іванович Яворський* / О. С. Рубльов // Зневажена Кліо: Зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: Ю. З. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 579; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 6–7.

[159] Рубльов О.С. *Матвій Іванович Яворський.* – С. 579–580.

[160] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 97 зв.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ФЕДІР САВЧЕНКО

ЗАБОРОНА УКРАЇНСТВА 1876 р.

ДО ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКИХ РУХІВ НА УКРАЇНІ
1860 — 1870-х р.р.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

«Заборона Українства 1876 р.» 1930. Титульна сторінка.

«Заборона українства 1876 р.»

У листуванні Ф. Савченка з М. Грушевським та К. Студинським простежується й процес написання та підготовки до друку opus magnum київського ученого – праці «Заборона українства 1876 р.»[161]

Так, 5 липня 1928 р., у середу, доповідаючи керівнику Історичної секції про результати своєї чергової наукової подорожі до Ленінграда, Ф. Савченко писав до Китаєва:

> «Надіюсь, що до вівторка вже буде закінчено перепискою два останні "діла" Геогр[афічного] Т[оварист]ва при Півден[но]-Захід[ному] Відділі [Російського Географічного Товариства]»[162].

7 вересня 1928 р. Ф. Савченко писав К. Студинському, що «підбирає тепер матеріял» до історії Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства[163]. А через тиждень, 15 вересня, він же інформував голову НТШ:

> «Тим часом [...] взявся за Півд[енно]-Зах[ідний] Відділ Геогр[афічного] Т[оварист]ва. Цікава робота, але доводиться дуже багато матеріялу збирати, бо в ньому брало участь стільки видатних людей. Труднувато історію його скласти, бо дуже переплітається політ[ичний] бік з науковим»[164].

Повідомлення київського ученого від 14 листопада 1928 р.:

> «Тепер працюю над роботою про Київський Відділ Геогр[афічного] Т[оварист]ва, яку в скороченому вигляді буду читати в неділю 25 листопада – в 20 літ Київського Наукового Т[оварист]ва»[165].

Виклад відбувся у призначений час, експозе праці під назвою «Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр.» було надруковане у часописі «Україна» з приміткою:

---

[161] Савченко Ф. *Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.* / Федір Савченко; [Українська Академія Наук]. – Х.–К.: Держ. вид-во України, 1930. – XIV, 415 с.

[162] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 237 зв.

[163] Там само, арк. 249.

[164] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 119 зв.

[165] Там само, арк. 131.

«Доповідь ця є конспектом ширшої розвідки автора про діяльність “Південно-Західнього Відділу” Російського Географічного Товариства»[166].

28 березня 1929 р. Ф. Савченко лаконічно згадує у листі до голови НТШ:

«Кінчаю роботу про Київський Геогр[афічний] Відділ»[167].

20 травня тому ж адресату він повідомляв про власне двотижневе відрядження до Москви (з 22 травня), де мав працювати головним чином над матеріалами з історії Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства в архіві колишнього МВС й III відділу; інформував про знахідку «двох дуже цікавих справ» у Київському центральному архіві для цієї роботи, обсяг рукопису якої на той час оцінював у 12 авт. арк.[168]

14 лютого 1930 р. Федір Савченко сповіщав К. Студинського:

«До друку передана й моя книжка про 70-ті роки й кореспонденти Бодянського. Не знаю лише, чи почала вже друкарня її складати. Веду тепер дві роботи паралельно [...]»[169].

Повідомлення для того ж кореспондента від 26 лютого:

«1-ша друкарня дала мені вже перших 15 шпальт “Укр[аїнського] руху 70-х рр. [XIX ст.]”. – Занадто дрібний шрифт»[170].

У кореспонденції від 23 травня 1930 р. київський учений ділився із львівським колегою власними науковими планами на майбутнє. Зокрема, він думав, завершивши свою ґрунтовну працю щодо вітчизняних громадських рухів 1870-х рр., розвиток яких тимчасово призупинив Емський указ 1876 р. (за Ф. Савченком, «Заборона українства 1876 р.»), заглибитись у 1860-ті рр. й реконструювати суспільно-політичну й культурну атмосферу, в якій постав попередній російський заборонний акт – Валуєвський циркуляр 18/30/ липня 1863 р.:

---

[166] Див.: Савченко Ф. *Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр.* // Україна. – 1929. – Січень–лютий. – Кн. 32. – С. 15–22.

[167] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 315.

[168] Там само, арк. 329.

[169] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 11 зв.

[170] Там само, арк. 14.

«На прийдуче хочу також виявити матеріял для ІІ-го т[ому] своєї роботи – “З історії громадських рухів 60-х рр.”, зв’язаних більше з Валуєвським указом. Програма широка, й виконання її не можу відкладати на серпень або вересень [...]»[171] .

У червневому листі з Ленінграда, напередодні повернення до Києва, він повідомляв, що удома насамперед мав

«поставити крапки над “і” в передмові до «Громадських рухів 1870-х рр.”»[172].

У липні–серпні 1930 р. Ф. Савченко, як і інші співробітники Академії наук, був підданий принизливій процедурі «чистки» апарату ВУАН. У його кореспонденції до Львова від 24 липня таке повідомлення:

«Вчора знову мене викликали до перевірочної Комісії й протягом півтори години, під головуванням галичанина Лазоришака (голова культкомісії в Профраді), тому що [член ЦКК КП(б)У] [М.] Наваловський виїхав на пару днів до Харкова, розпитували, що я робив під час свого десятилітнього перебування за кордоном. Кілька разів повторювали, що в Комісії є відомості, ніби я був членом петлюрівського уряду (!?), а не лише директором Пресового бюро в Парижі та директором деяких паризьких видань. Я не лише фактичними інформаціями, але й логічно ясно, здається мені, показав неможливість цього, бо жадний уряд не взяв би до свого складу людину, що після революції ні одного дня не був на українській території і якого особисто не знали тодішні українські лідери. Був, видно, якийсь донос з боку старої єфремівської камарильї, але в Харкові прекрасно знають, що я нічого не приховував і не приховую про свою закордонну роботу»[173].

У підсумковому протоколі засідання Комісії по чистці апарату ВУАН від 6 серпня 1930 р. зазначалося щодо секретаря М. Грушевського:

«98. Слухали: *Савченко Федір Якович* – освіта вища, 38 років. Батько вчитель. В ВУАН працює як керівник Комісії Західньої України з 1925 р. Ще працює членом-керівником Комісії заходознавства. З 1916 р. до 1922 р. був у Парижі. З 1922 р. до 1924 р.

---

[171] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 36 зв.

[172] Там само, арк. 49 зв.

[173] Там само, арк. 57 зв.

у Німеччині. У Парижі був завідувачем Пресового бюро уряду Петлюри. На цю посаду 1920–1921 рр. був призначений головою комісії УНР. Це Бюро обслуговувало тільки Францію. Мав ще різні доручення від цієї місії УНР у Бельгії, Франції. Був 5 років головою Української Ради у Франції.

Ухвалили: *Пройшов чистку в апараті ВУАН*»[174].

Наприкінці літніх вакацій 1930 р. (23 серпня) «очищений» Ф. Савченко повідомляв голові НТШ родинні новини. Ольга Савченко нарешті отримала штатну посаду викладача іноземної мови на київській околиці:

«Сьогодні у нас справжній літній день. Роскішно. Дружина повинна була бути на засіданні в Голосієвському Інституті цукроварства, де вона викладатиме мову нім[ецьку]. Робота в неї буде з жовтня до грудня і з червня до липня, а платню виплачуватимуть щомісячно. У нас все досить оригінально. Але вона дуже вдоволена, що не треба їздити за місто протягом тяжких зімніх місяців»[175].

Натомість академічні новини були сумними:

«Не знаю, як закінчиться справа з "Україною", бо із Харківського Періодсектору її скоротили до 66 арк. на рік, замісць 90, й не знати, чи задовольнять клопотання Редакції про повернення до status quo. Невідомо, чи тут лише справа в папері. Мені переказувала одна поінформована особа, що при чистці у ВУАН були розговори про потребу почистити "виводок Грушевського"»[176].

Результати наукового пошуку Федора Яковича реалізовувалися й у наукових доповідях. Так, лише упродовж 1929–1930 рр. учений виголосив 9 доповідей в академічних комісіях

---

[174] *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933:* Документи і матеріали / НАН України: НБУВ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; упор.: Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко та ін.; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: НБУВ, 1998. – С. 104–105.

Див. також: *Інформація Комісії з чистки апарату ВУАН Центральному Комітету КП(б)У про результати роботи*, 11 жовтня 1930 р. // Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Документи і матеріали. – С. 122–123.

[175] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 73 зв.

[176] Там само, арк. 74.

чи під час урочистих засідань: «З “україніки” Погодінського архіву (Листи А. Метлинського)»; «Листування Я. Головацького з О. Бодянським (1843–1876)»; «Матеріяли для історії Південної України з середини XIX в.»; «Нові відомості про зміст і характер ненадрукованої «Історії України» Олекси Мартоса»; «Урядова російська субсидія львівському «Слову» (1875–1881)» (усі 1929 р.); «Жовтень і Західня Україна»; «Західня Україна і Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у Києві»; «Історичні пісні XVIII в.»; «Наукове товариство імені Шевченка у Львові і останні події на Західній Україні» (усі 1930 р.)[177].

15 вересня 1930 р. Ф. Савченко писав К. Студинському:

> «Сьогодні катедра наша зліквідована, аспіранти-історики передані до акад. Багалія, а перв[існе] громад[янство] – мабуть, до Інституту мовознавства!»[178].

Більш оптимістичне повідомлення, що стосувалося його особистих справ, Ф. Савченко надіслав своєму постійному львівському кореспонденту 2 жовтня 1930 р.:

> «Мене обрано на катедру історії матеріяльної культури в Інституті кінематографії. Тому готуюся тепер до курсу, що має розпочатися за тиждень. Окрім загальних труднощів, які такий курс викликає, доводиться ще і трудно тому, що маю різні погодження з іншими, обмеження і спеціяльний ухил цього Інституту. Матеріяльно це мені замінить роботу, що перервалася у зв’язку з ліквідацією катедри історії [...]. Дружина моя вже на роботі. Встає в $6^1/_2$ годин. Добре, що сьогодні соняшно. Обідаємо завсіди в їдальні Дому вчених [...]. Настрій досить бадьорий у нас обох, але і *тяжкувато з огляду на загальне економічне й фінансове становище країни* [...]»[179] (виділення наше. – *О Р.*).

Повідомлення на розвиток вищезгаданої теми від 8 жовтня:

> «Сьогодні відбулися мої перші дві години лекцій по історії матеріяльної культури (або по історії розвитку продукційних органів суспільної людини, за маркс[івським] опреділенням в “Капі-

---

[177] *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933:* Документи і матеріали. – С.479.

[178] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 82.

[179] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 530.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

L'ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE

ФЕДІР САВЧЕНКО

ЗАХІДНЯ УКРАЇНА

В ЛИСТУВАННІ ГОЛОВАЦЬКОГО З БОДЯНСЬКИМ

Місто Львів

КИЇВ 1930

Титульна сторінка окремої відбитки праці Ф. Савченка «Західна Україна в листуванні Головацького з Бодянським».

талі”). Слухачів 1-го курсу коло 50 осіб в Інституті кінематографії. Я досить вдоволений зі свого дебюту. Говорилося легко й змістовно. Дружина чомусь хвилювалася більше за мене й спала погано»[180].

У листі від 8 жовтня київський учений, який опікувався друкуванням праці К. Студинського «Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.» й був постійним зв’язковим поміж львівським автором й видавництвом «Пролетар», повідомляв свого старшого колегу, що «книга Ваша цілком здана до друку – вийшло листування на $35^1/_2$ арк.» У той же час, після ознайомлення зі змістом передмови до видання, київський кореспондент голови НТШ писав:

«Дякую сердечно за цитацію і згадку з моїх матеріялів, але в них мало ще виявився мій дослідницький хист, і тому чи не краще було б і чи не дозволили б Ви зняти з тексту цю надто високу для публічної думки кваліфікацію, а саме слова “відомий дослідник”? [...]».

І в тому ж листі інформація про підсовєтські реалії:

«З грішми у нас тепер тяжко й за місяць платні нам не платили. Декому із службовців доводиться тому гірко».

А також дещо казенного оптимізму (вочевидь, задля цілком ймовірного цензорського ока):

«Настрій у нас з дружиною бадьорий, робочий, незважаючи на економічні труднощі, що останніми часами переживаємо»[181].

У відповідь на прохання Ф. Савченка зняти згадку про нього як «відомого дослідника» у передмові К. Студинського останній дещо ображено відписав:

«Коли Вам можу зробити яку прикрість словами “відомий дослідник”, то зчеркніть. Хоча я волів би, щоби вони залишились. Даєте такі гарні річи, що Вам належаться не по дружбі, а по заслузі. Я дуже цікавий на твори Бодянського. Вашими замітками про закон Валуєва я покористувався»[182].

20 листопада 1930 р. Федір Якович відписував до Львова:

---

[180] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 89 зв.

[181] Там само, арк. 90–90 зв.

[182] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 538–538 зв.

«Запитував у друкарні про свою “Заборону українства 1876 р.”, що з неї в цілому я мало вдоволений, – відповіли, що готують до брошуровки. Сподіваюся, що все ж до ювілею [10-річчя ВУАН] з’явиться в світ»[183].

Нарешті радісне повідомлення від 1 грудня 1930 р.:

«Сьогодні передали мені першу книжку моєї “Заборони українства”. Зовнішній вигляд досить пристойний, а щодо змісту – все ж гадаю, виправдує себе багацтво й новизна матеріялів, а також і їх розподіл. Сподіваюся, що за тиждень дадуть мені вже певну кількість цих примірників і я зможу Вам їх вислати. Мені прямо таки приємно і радісно, що комусь я можу послати такому, хто прочитає її з симпатією й інтересом».

І далі несподіване повідомлення про реакцію М. Грушевського (образа?!):

«Здається, Ви в курсі того, что Мих[айло] Серг[ійович] відмовився, навіть повернув мені рукопис цієї книги, посилаючись на слабість очей, що дійсно в той момент так і було. Згодом, правда, він радив Голові ДВУ її надрукувати. У друкарні книжка ця перебувала одинадцять місяців! Місяців два була на рецензії»[184].

Кореспонденція від 16 грудня:

«Сподіваюся Вам і для Бібліотеки [НТШ] вислати сьогодні “Заборону українства” – вже привезли зі складу 50 примірників для розсилки»[185].

29 грудня 1930 р. київський учений дякує старшого львівського колегу за прихильну думку про його монографію:

«Сердечно дякую за сприятливу думку про мою книжку “Заборона…” При тих рецензіях, що у нас тут на неї будуть, маю для внутрішнього спокою певний актив з Вашого боку, а не лише можливі тутешні пасиви».

У кореспонденції згадуються й інші позитивні відгуки на дослідження:

«Позавчора дістав дуже милого листа від московського мого приятеля й товариша студентських років у Ніжині – його особливо вразили розміри [книги], але й він знайшов також кілька теплих слів для укр[аїнської] культури.

---

[183] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 106 зв.

[184] Там само, арк. 112–112 зв.

[185] Там само, арк. 129.

М. П. Василенко, побачивши мене на другий день після одержання книги, дуже вітав і сказав, що він не думав, що про цей сюжет можна написати таку велику книгу [...]. Дякую, що були ласкаві передати книжку на читанку акад. Вознякові – після розсилки по бібліотеках у мене залишилося мало вже примірників»[186].

У листі до Я. Гординського у Львів 20 лютого 1931 р. (за два тижні до власного арешту) автор «Заборони українства 1876 р.» згадував, що після публікації монографії він отримав три дружніх листи, автори яких раділи з появи книжки:

«Із них Ваш лист дає найґрунтовнішу й [най]докладнішу характеристику. Настільки вона сприятлива для мене, що я, знаючи, мабуть, найкраще хиби цієї першої, ні від кого й ні від чого, незалежної роботи (хоч "магістрантська" про Г. Азинія Полліона[187] й була написана 1913 р., але не була надрукована)[188], дякую за те, що Ви підтримуєте бадьорість мого духа й фіксуєте деякі, як у нас кажуть, "досягнення".

Маю враження, що й у нас тут вона викликала до себе інтерес. Рідко буває в Києві, щоб три установи майже одночасно взяли якусь книгу на рецензію: 25-го має відбутися засідання Комісії історії освіти на Україні в н[ауково]-дослідч[ому] Інституті педагогики, 26-го – якоїсь секції Шевченківського інституту, де буде йти мова про неї. Готує рецензію й Марксо-Ленінська катедра – це у нас найважливіша»[189].

---

[186] Там само, арк. 132–132 зв.

[187] *Гай Азіній Полліон* (лат. Gaius Asinius Pollio; 76 р. до н. е. – 4 р. н. е.) – римський полководець, державний діяч, оратор, адвокат, письменник та літературний критик, історик, свідчення якого використовували у своїх працях Аппіан та Плутарх; покровитель Вергілія, друг Горація, які присвятили йому твори. Заснував першу публічну бібліотеку у Римі.

[188] Своєрідною ремінісценцією магістерської роботи можна вважати розвідку Ф. Савченка у першому випуску «Збірника заходознавства». Див.: Савченко Ф. *Адам Міцкевич у Ковні та Лозанні як професор римської літератури* // Збірник заходознавства: історія, економіка, література, лінгвістика / УАН. Комісія Заходо- й Американознавства; за редакцією членів Бюро Комісії проф. Євгена Тимченка й Федора Савченка. – К.: ДВУ, 1929. – Вип. 1: На пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди 60-ї річниці життя та 40-х роковин наукової діяльності. – С. 99–109.

[189] ЦДІА України, м. Львів, ф. 384, оп. 1, спр. 49, арк. 17–17 зв.

У той же час, повідомляючи про перші відгуки на його монографію доморослих «марксо-ленінських» істориків, Ф. Савченко зауважив:

> «Оскільки чую розмови, то ставлення досить гостре й критичне, хоч навряд чи кому вдасться зменшити значіння тих матеріялів і документів, що я витяг із архівної темряви на світ. У цьому відношенні я не знаю, хто б тут у нас міг зо мною конкурувати»[190].

Й у тому ж листі до Я. Гординського від 20 лютого 1931 р. його київський кореспондент вмістив насамкінець кілька сумних новин:

> «13-го лютого відбулося в Академії відкриття нової комісії "національної політики", на чолі якої стоїть наш нар[одний] комісар [освіти]. Його не було, але приїздив керівничий комісією, його заступник. Доповідь була про "білоруський націоналізм", подібний до СВУ, але з невідомих причин і супроти дійсности мали місце три різких виступи проти Мих[айла] Серг[ійовича] [Грушевського] та його школи. Скажіть про це Кир[илу] Ос[иповичу] [Студинському] [...]. На жаль, і у нас в редакції журналу ["Україна"] можливости трохи зменшуються. Окрім всього іншого, відбиваються також і деякі труднощі на паперовому ринку.
>
> Вийшла вже 2 ч[астина] "Історії" акад. Груш[евського] IX т[ому], цими днями виходить велика на $38^1/_2$ арк. збірка акад. Студ[инського] [...]»[191].

Як вже згадувалося вище, справа-формуляр на Федора Савченка була заведена вже у перший місяць його перебування в СССР/УССР. Й надалі сталінська таємна поліція – ОГПУ/ГПУ – пильно стежила за ученим з ближнього кола акад. М. Грушевського. Навіть побіжний аналіз тижневих зведень Секретного відділу ГПУ УССР 1927–1929 рр. засвідчує не лише щільність такої таємної інформації щодо осіб «кола Грушевського», а й наявність численних постачальників такої інформації – секретних співробітників – сексотів.

Наприклад, у тижневому зведенні за 18–25 червня 1927 р. Ф. Савченко ідентифікувався як представник «української гро-

---

[190] Рубльов О.С. *Савченко Федір Якович* // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2012. – Т. 9: Прил – С. – С. 419.

[191] ЦДІА України, м. Львів, ф. 384, оп. 1, спр. 49, арк. 18–18 зв.

мадськості у Києві» й зміновіхівець, стурбований тим, що у Києві активізувалися москвофіли, які очікують відродження Росії. Об'єкт таємного спостереження вважав, що унаслідок цього значно погіршилися міжнаціональні відносини, а українців повсюдно поборюють, витискають з посад, а здобути посаду українцеві без протекції украй важко. Натомість скласти протекцію нема кому, оскільки більшість відповідальних посад обіймають росіяни. Відтак слід боротися й здобувати позиції, інакше скрізь запанує російський шовінізм. Саме з таких міркувань Ф. Савченко й підтримував ідею обрання М. Грушевського президентом Академії наук[192]. Відобразився у повідомленнях таємної поліції й академічний конфлікт восени 1927 р., спричинений, на думку тандема С. Єфремов – А. Кримський, «партизанськими вояжами» секретаря М. Грушевського до Харкова, й «осібна думка» з цього приводу очільника Історичної секції УАН[193].

Відслідковували чекісти й відрядження Ф. Савченка до Москви у грудні 1927 р. з доручення акад. М. Грушевського під час роботи XV з'їзду ВКП(б), коли він зустрічався з наркомосом М. Скрипником, секретарем Київського окружкому КП(б)У Ф. Корнюшиним й секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановичем. Ф. Корнюшин був проти примирення голови Історичної секції УАН з акад. С. Єфремовим. Цю думку, мовляв, поділяв й Федір Якович. Натомість М. Грушевський нібито обрав тактику поступок[194].

У тижневому зведенні СВ ГПУ УССР за 22–28 квітня 1928 р. аналізувалися кореспонденції з Києва у львівському «Ділі», які з'являлися час від часу й висвітлювали головним чином академічне життя, але водночас стосувалися й інших подій політичного й громадського характеру. Зміст цих кореспонденцій доводив, що пише їх особа, добре ознайомлена з цими питаннями.

---

[192] *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.* / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; упор. В. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – С. 135, 138.

[193] Там само. – С. 234.

[194] Там само. – С. 243.

«Порівнюючи деякі з цих кореспонденцій і, зокрема, кореспонденцію, вміщену у № 23 “Діла” від 1 лютого 1928 р., з наявними у нас копіями документів від Федора Савченка до академіка К. Студинського у Львів, ми переконалися у цілковитій тотожності цих інформацій, з чого слід дійти висновку, що академік Студинський, з відома, очевидно, Савченка, використовує документи останнього для публікації у “Ділі”. Нами провадиться подальше розслідування цієї обставини»[195], – зауважували чекісти.

У зведенні за 13–19 травня 1928 р. постать Федора Яковича знову фігурувала у некорисному для нього контексті. Мовляв, фігурант чекістської розробки «Маршали», харківський газетяр Михайло Біляч повідомив сексоту, що харківська неокреслена громадськість хотіла примирити М. Грушевського з С. Єфремовим й для цього навіть відрядила до Києва спеціальну делегацію. М. Біляч стверджував, що обидва академіки погодилися на мирову угоду, але їй «завадив», мовляв, Федір Савченко, особистий секретар керівника Історичної секції, «приставлений до Грушевського від ГПУ, й завадив цьому примиренню»[196].

Крім сексотів, не бракувало й доброхотних інформаторів. Особливо з середовища «пильних громадян» й компартійців. Так, наприклад, у заяві члена КП(б)У Миколи Зотовича Грицая (3 січня 1927 р.) «компетентним органам» повідомлялося про «підозрілу» діяльність регіональних комісій Історичної секції УАН:

«Грушевський запровадив вивчення України “порайонно”: Правобережжя, Лівобережжя, Західня Україна, Волинь, Степова Україна й Чернігівщина. У більшості комісій районних головують “самі” Грушевський, але є “Керівничий” у більшості з своїх людей (Західньої України – Савченко, Археографічна – Іванець), секретар (Старий Київ – Щербина й т. ін.). *Найбільш відповідальною, напевно, є комісія Західньої України (Бюро із зв’язку з закордоном), що у ній сидять два зубри, як Ф. Савченко (права рука Грушевського)* й С. Глушко (ліва рука, вочевидь)»[197] (виділення наше. – *О. Р.*).

---

[195] *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.* – С. 341.

[196] Там само. – С. 358.

[197] Справа-формуляр на Ф. Я. Савченка, арк. 51.

Секретар М. Грушевського був заарештований у «справі» так званого «Українського національного центру».

Чи не в останній перед власним ув'язненням приїзд до Харкова Федір Якович відвідав приймальну секретаря ЦК КП(б)У П. Любченка й розмовляв з його помічником В. Олійником, уродженцем Східної Галичини. Він прагнув потрапити на прийом до П. Любченка й обговорити з ним проблеми подальших взаємин між ВУАН та НТШ у Львові й справу надання Всеукраїнській Академії наук ширших можливостей щодо закордонних наукових відряджень. Проте В. Олійник, якому Савченко пояснив мету свого візиту, цієї зустрічі не влаштував, оскільки був наляканий арештами у справі УНЦ й не бажав себе компрометувати в очах шефа зв'язками з секретарем опального академіка[198].

Арешт, «зізнання», неправедний присуд

8 березня 1931 р. Федір Савченко був затриманий Київським оперативним сектором ГПУ УССР й 30 березня спецконвоєм відправлений до Харкова, де розпочалося слідство у зв'язку з нібито належністю його до «контрреволюційної організації, яка ставила за мету повалення совєтської влади шляхом збройного повстання»[199]. Як і до інших його товаришів по недолі, до Федора Яковича звично були застосовані «випробувані чекістські методи», тобто незаконні прийоми ведення слідства, внаслідок яких на допиті 12 березня він змушений був обмовити себе та своїх колег, «визнав» належність до «контрреволюційної організації» не лише власну, але й М. Грушевського.

Оперативно-чекістська «технологія» видобування «правдивих свідчень», «щиросердного каяття» й розлогих «додаткових показів» про усе й усіх на той час вже мала принаймні десятирічну традицію. Так було й зі «справою УНЦ». Микола Шраг, один із засуджених по цій «справі», пояснював 11 березня 1965 р., чому погодився під час «слідства» 1931 р. обмовити себе й колег-товаришів. Він стверджував, що до нього застосовувалися

---

[198] Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – С. 350.

[199] ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 47, арк. 3.

заборонені методи слідства: регулярні нічні допити, багатогодинне стояння під час них (так звана «стійка»), крики й брутальна лайка «слідчих» Пустовойтова й Когана. Усе це морально й фізично виснажило Миколу Ілліча. Крім того, у цей час померла донька ув'язненого. Утім, вирішальним «аргументом» стали пред'явлені йому «власноручні покази» М. Грушевського, В. Мазуренка, М. Чечіля та інших, які зізнавалися у власній участі у «контрреволюційній організації», називаючи прізвища численних «спільників», в тому числі й М. Шрага.

Оскільки вищезгадані особи стверджували усе те, чого вимагали «слідчі» й від Миколи Ілліча, він вирішив, що й справді *«так треба»*:

> «Усе це разом вплинуло на мене так, що я змушений був обмовити себе та інших, дав свідчення щодо неіснуючої контрреволюційної організації. Я свідчив про існування осередків цієї організації у багатьох установах й відомствах, шкідництво, яке здійснював я та інші учасники організації, про підготовку повстанських загонів для збройного повалення совєтської влади на Україні й про наради керівництва організації. Усе це була брехня й неправда. Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом не займався й підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих [...]»[200].

Родинні вечірки подавалися як наради «змовників-контрреволюціонерів».

Підслідний підтверджував усе, що вимагалося від нього, аби лише *«не викликали уночі й не кричали»*. Іноді узагалі відверто писав під диктовку співробітника ГПУ С. Пустовойтова. Не визнав лише власної належності до іноземної агентури. Це вже було «понад силу»[201]. Полегшував Миколі Іллічу цю внутрішню перебудову й власний досвід ганебної декларації лояльності щодо більшовицького режиму – сумнозвісної заяви «групи 66-ти» 1924 р., одним з ініціаторів якої він був. 16 травня 1924 р. на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У було оприлюднено сервільну «Відозву до української радянської інтелігенції та

---

[200] ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 118, арк. 4–5.

[201] Там само, арк. 5–6.

радянського суспільства», зачитав яку Павло Филипович. Дітище комуністичного адміністративного ресурсу підписали 66 представників української культурно-освітньої інтелігенції (у громадянстві вони отримали зневажливе прізвисько «декларистів»). Документ оприлюднила й офіційна преса[202].

«Так треба» 1924 р. вочевидь полегшувало подібну ж спонуку року 1931-го…

В аналогічному річищі відбувалося й «досудове слідство» щодо секретаря М. Грушевського. У «власноручно написаному» протоколі «зізнань» Федора Яковича від 12 березня (й продиктованому у головних своїх напрямках старшим уповноваженим ГПУ УССР Соломоном Бруком), зокрема, йшлося:

---

[202] *Бюллетень VIII-й Всеукраинской конференции Коммунистической партии(большевиков) Украины:* Стенограмма. 12–17 мая 1924 г. – Х., 1924. – С.192.

Акад. С. Єфремов 22 травня 1924 р. занотував не лише власну оцінку, а й передісторію цієї «льокайської заяви» (В. Винниченко): «В сьогоднішньому “Більшовику” аж пара загонистих “цвяхів”. Перший – “Відозва до української радянської інтелігенції та всього радянського суспільства”, ота “декларація”, про яку давно вже гомоніли […]. “Декларація” має свою історію. Ще торік, по XII з’їзді комуністичної партії і тут, і за кордоном комуністи заходились “організовувати громадську думку”: підказували, що треба українській інтелігенції висловити подяку за прокламовану на з’їзді українізацію. Знайшлось було й прислужників чимало […]. Діло, одначе, не пішло. Дякувати авансом – це навіть за наших часів захоплення не викликало. Восени знов наїзжі харківці (Ол. Попов) дуже цю думку пропагували в Києві […]. Але […] ентузіязм захолов. Навесні розігрівся, складено текст, і В. Мазуренко […] поїхав до Москви “радитись”. Там Раковський ухвалив думку, але навіть його занудило од сервілістичного тексту і він порадив дати кілька компліментів на адресу інтелігенції. Так повстав текст “декларації”, яку вирішено опублікувати на роковини XII з’їзду. Авторами її називають Чечеля, Христюка та […] Мазуренка. Документ дурний: слабо написаний, холодний, нещирий, розтягнутий без краю, сервілістичний. Потрібний він тільки для тих, що підписали задля кар’єри. Навіть для большевиків він користи мати не може […]». (Див.: Єфремов С. О. *Щоденники, 1923–1929.* – С. 125–126).

Докладніше про це див.: Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939).* – С. 97–98.

«До 1926 р. не було помітно ніяких підстав для того, щоб сподіватися, що гасло “Незалежної України” знайде для себе підтримку серед української інтелігенції й селянства.

Лише наприкінці цього року, в жовтні, на ювілеї Грушевського помітно стало деяке розворушення українства. На нього прибули делегати не лише із великих міст України, але і з-за кордону. Були розмови про те, що не пізніше як за п’ять років самостійна Україна займатиме своє місце в женевській Лізі Націй [...]. В цій атмосфері певного національного підйому й утворилася, оскільки мені відомо, та група, що взяла на себе керівництво селянським рухом, а пізніше придбала назву Української трудової селянської партії.

Складалася вона із Голубовича, Лизанівського, Івана Коссака – як лідерів, Миколи Чечіля, Черкаського, Гермайзе і мене по організаційній лінії, Філіповича і Коліуха по кооперативній. Акад. М. Грушевський не згадувався на перших порах, але його притягли з розвитком діяльності.

З того часу, як були розбиті троцькісти і радянська політика на селі набрала виразного характеру боротьби проти куркуля як кляси, стали з’являтися деякі можливості, щоб використати невдоволення куркульських шарів селянства і почати організацію повстанкомів [...]. Але головні надії за останні роки покладалися на можливість війни європейських буржуазних держав проти Радянського Союзу і в результаті її були сподіванки досягти того самого, що балтійські держави після імперіялістичної війни»[203].

Завершувався перший наявний у справі Ф. Савченка протокол його «зізнань» (допити 9–11 березня із запереченням «контрреволюційної діяльності» звично не протоколювалися) традиційною обітницею надалі подати «слідству» вичерпні покази й не утаювати імен усіх «спільників»:

«Обмежуючись тут цим загальним нарисом злочинної контрреволюційної діяльности, до якої я належав, щоб висвітлити її ширше наступного часу, – приношу перед Радянським українських урядом своє повне й необмежене каяття у своїх вчинках»[204].

У процесі наступних допитів під тиском слідчих Федір Якович був змушений у кривому дзеркалі подавати діяльність істо-

---

[203] ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 47, арк. 6–7.

[204] Там само, арк. 7.

ричних установ УАН, зокрема керованої ним Комісії історії Західної України. Контакти з галицькими науковцями по лінії цієї Комісії під час допитів набирали шпигунського і контрреволюційного забарвлення.

Вже у перших протоколах «зізнань» Ф. Савченка наукові контакти з членами НТШ у Львові, здійснювані Історичною секцією УАН під проводом М. Грушевського, змальовувалися як легальне прикриття конспіративних політичних зв'язків у рамках «контрреволюційної організації», що мала на меті повалення совєтського режиму за допомогою інтервентів, з одного боку, й організації збройних виступів усередині УССР – з іншого.

> «В інтересах політичної конспірації нам здавалося недоцільним провадити безпосередні зносини з політичним керівництвом УНДО [...], – зазначалося у протоколі допиту від 26 червня 1931 р. – Всі потрібні справи залагоджували ми через членів Наукового товариства імені Шевченка у Львові, що приїздили на Радянську Україну для підтримки науково-культурних зв'язків, але разом з тим і з політичною [...] метою».

Подавалися й конкретні прізвища львівських учених, які відвідували Київ і Харків з «підривною», мовляв, метою, в тому числі й М. Кордуби та І. Крип'якевича[205].

У перебігу «слідства» над Федором Савченком неодноразово згадувалося прізвище акад. К. Студинського, а також професора І. Свєнціцького. Слідчі вимагали від в'язня вживати якнайтемніших барв та усе різкіших епітетів, змальовуючи «контрреволюційну» діяльність останніх. Так, якщо у протоколі допиту від 22 травня згадується про ювілей Грушевського як *«смотр»* «українських національних сил Наддніпрянщини», який

> «дав привід УНДО під фірмою Наукового товариства імені Шевченка у Львові вислати до Києва своїх делегатів в особі [...] голови Наукового товариства – Студинського – й директора Національного музею у Львові, близького до Шептицького й клерикальних кіл – Свєнціцького»,

то 26 червня та ж сама подія подавалася так:

> «3 жовтня 1926 р., коли делегатами від УНДО (отже, про НТШ взагалі не згадується. – *О. Р.*) на ювілей Грушевського приїздили

---

[205] ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 48, арк. 209.

Студинський і Свєнціцький, з'явилася можливість [...] встановити *єдиний фронт між фашистським Львовом і націонал-соціялістичним і шовіністичним Києвом і Харковом*»[206] (виділення наше. – *О. Р.*).

Таким чином, «слідчими» провадилася наполеглива, копітка робота щодо шліфування тексту протоколів, аби надати їм тієї «вишуканої» форми, що нею відрізнялася совєтська бульварна публіцистика того часу. Цілком можливо, що й згадана брутальна агітпропівська лексика/лайка була записана Савченком під диктовку працівників комуністичної таємної поліції.

Властиво, відомості про те, хто з галицьких науковців приїжджав до УССР, які відвідував установи чи приватних осіб, яке політичне обличчя останніх, родинний стан тощо ГПУ УССР чудово знало й без Ф. Савченка. До того ж, кожний більш-менш важливий документ, що потрапляв до апарату Уповноваженого НКЗС СССР у Харкові чи готувався останнім, у вигляді засвідченої копії обов'язково лягав на стіл керівника республіканського ГПУ. Це, зокрема, стосувалося культурних й наукових зв'язків із Східною Галичиною. Подати їх у фальшивому висвітленні було справою техніки «слідчих» з ГПУ, а від Федора Яковича вимагалося єдине – поставити свій підпис під протоколами «добровільних зізнань» й, бажано, авторизувати загальні чекістські «настанови» (*«установкі»* /рос./) щодо оцінки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та співробітництва з ним Історичної секції УАН М. Грушевського.

Таким чином, під час слідства у справі УНЦ закладалися підвалини цілковитого розриву культурних і наукових зв'язків між УССР й закордонними діячами української культури й науки, «компрометуючий матеріал» на яких до відповідного часу накопичувався у сейфах та шухлядах ГПУ. Відвідини ж галицькими науковцями чи артистами під час їхнього перебування в УССР польських консульств у Києві та Харкові, обов'язкові для підданих II Речіпосполитої, давали привід зображувати їх «агентами» «фашистської Польщі»[207].

---

[206] ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 48, арк. 199, 207.

[207] Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – С. 351–352.

Найбільш ґрунтовні й розгорнуті у «зізнаннях» Г. Коссака вигадки щодо «Української військової організації» як складової УНЦ діставали своє «підтвердження» під час допитів Ф. Савченка (суто цивільної людини). Останній «зі знанням справи» твердив, що УВО у підсовєтській Україні

> *«складалася з різних військових одиниць – піхоти, кавалерії, артилерії; бракувало авіації й цю прогалину мала поповнити інтервентська»*.

Командний склад цього, на жаль, міфічного підпільного війська складали назагал галичани – колишні старшини УГА, що прибули в УССР 1924–1926 рр. Сміховинність таких відомостей яскраво видно з тексту протоколів допитів з наявними у них кричущими суперечностями. Той самий Ф. Савченко, наприклад, свідчив, що на командні посади в УВО

> *«колишніх петлюрівців неможливо було притягати тому, що вони були на учоті в ДПУ й рідко хто з них міг відважитись вступити до якоїсь організації»*[208].

І якщо на спецобліку ГПУ перебували колишні офіцери армії УНР (хоча згідно п. 7 постанови Президії ЦВК СССР від 2 листопада 1927 р. знімалися з особливого обліку «усі колишні офіцери й військові чиновники білих армій»), то безпідставно було б вважати, що офіцери УГА–ЧУГА (особливо після відомих квітневих подій 1920 р.) мали індульгенцію щодо цього. А згадана амністія до десятиріччя жовтневого більшовицького перевороту 1917 р. нікого не вводила в оману: у сталінській державі між законодавством (яке б воно не було) й практикою судочинства зяяло провалля.

При об'єктивному розгляді неважко було б виявити численні білі нитки, що виглядають чи не з кожної сторінки усіх томів «справи» УНЦ, й викрити режисерів цього процесу (чого вартий самий факт звільнення ще до суду «організатора й ідейного натхненника» УНЦ – М. Грушевського!). Та цього не сталося, оскільки фабрикування цієї «справи», як і багатьох інших, відбувалося на замовлення вищого керівництва УССР/СССР.

---

[208] Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – С. 352.

«Свідчення» М. Грушевського щодо його особистої ролі в УНЦ спершу подавалися у звичному для всіх оскаржених у цій «справі» річищі – до того часу, звісно, поки він не відмовився від неправдивих показів. Так, *31 березня 1931 р.* академік заявив:

> «Дальше свідчення даватиму про організаційну роботу в Києві, про діяльність організації в ланках: культурно-науковій, промислово-економічній, кооперативній, *військовій (УВО)*, повстанській і закордонних зв'язків» (виділення наше. – *О. Р.*).

У протоколі допиту Грушевського від *3 квітня* згадується:

> «Ми мали у своєму розпорядженні активну військову силу, набором якої відала галицька військова організація на чолі з [Г.] Коссаком. Галичани мали бути гвардією».

Натомість у рапорті начальника СПВ ОГПУ СССР Я. Агранова заступникові голови ОГПУ Г. Ягоді від *4 квітня 1931 р.* ситуація виглядає вже не такою однозначно-прямолінійною й беззастережно «антисовєтською»:

> «По словам Грушевского, он и его единомышленники рассматривали галицийскую военную организацию как будущую гвардию правительства "Соборной Украины". *Но значительная часть галичан, входивших в организацию, не знала о контрреволюционной роли, которую должна была сыграть эта организация в борьбе украинских националистов с советской властью за независимость Украины. Многие галичане рассматривали свою организацию как товарищество взаимопомощи политэмигрантам. И которые же считали, что они будут сражаться под советскими знамёнами против поляков*»[209] (виділення наше. – *О. Р.*).

І, нарешті, адресований Й. Сталіну на початку вересня 1931 р. лист М. Грушевського (ймовірно, невідправлений, але добре відомий керівництву ОГПУ), де змальовано методи «слідства» й, зокрема, цілком перекреслено чекістський віртуальний витвір – «УВО» як «гвардія», «підпільне військо» УНЦ:

> *«Я не имел и по нынешний день не имею никакого представления об Укр[аинской] Воен[ной] Организации в пределах СССР.*

---

[209] Див.: *Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934* / публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К.: Україна, 1996. – С. 250, 259, 261.

Находясь за границей ещё, я интересовался переходом на службу СССР Гр. Коссака, как ценного специалиста, преданного задачам СССР, и позже поддерживал с ним личные отношения, но никогда не слышал от него ничего враждебного СССР»[210].

М. Грушевський був арештований у Москві 23 березня 1931 р. Обставини арешту і його контекст докладно з'ясовані у ґрунтовному піонерському дослідженні Р. Пирога «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)»[211]. Утім, автор, на думку деяких дослідників, яку поділяємо й ми, дещо перебільшив значення «свідчень» Федора Савченка для підготовки арешту академіка[212].

Так, за характеристикою проф. Р. Пирога, після арешту на початку березня 1931 р. «одного з найближчих помічників Грушевського проф. Савченка»:

> «День за днем під тиском старшого уповноваженого ДПУ Брука писав він свідчення про діяльність контрреволюційної антирадянської націоналістичної організації, очолюваної його патроном. З них випливало, що академік повернувся на Україну для продовження боротьби, об'єднання соціальних і національних сил [...]. З кожним днем допитів свідчення Савченка обростали новими фактами: встановлення контактів з західноукраїнською інтелігенцією через проф. Студинського, відновлення військових сил з колишніх галичан, які осіли в УССР, створення постійних каналів зв'язку з закордоном через дипломатів тощо. Таємним керівним ядром цієї організації став відтворений "Комітет Незалежної України" на чолі з Грушевським [...]»[213].

---

[210] Пристайко В. *Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)* / В. Пристайко, Ю. Шаповал; [НАН України: Центр іст. політології Ін-ту політ. і етнонац. досліджень; Служба безпеки України; відп. ред. І. Гирич]. – К.: Критика, 1999. – С. 197.

[211] Див.: Пиріг Р. Я. *Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934)* / Руслан Пиріг; [АН України. Ін-т укр. археографії; відп. ред. П. Сохань]. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – С. 110–123 (*Розділ 6. Арешт*).

[212] Див., напр.: Пристайко В. *Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)*. – С. 65.

[213] Пиріг Р.Я. *Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934)*. – С. 108–109.

І далі логічно-послідовний ряд авторської побудови тексту приводить до майже безапеляційного висновку – ув'язнений Ф. Савченко дав розгорнуті фальшиві свідчення, які й спричинили подальший арешт керівника Історичної секції УАН:

«*А тим часом Савченко підписує все нові свідчення про організацію повстанського руху, велику кількість індивідуальних вбивств партійців, комсомольців та селянського активу*. "Комітетові Незалежної України" вдалося здобути те, до чого змагався без успіху "СВУ"», – читаємо у протоколах допиту за 15 березня 1931 р. [...]. У середині березня 1931 р. справа «контрреволюційної» організації в основних сюжетних лініях була сфабрикована. *Власноручно написані свідчення Ф. Савченка* та інших заарештованих "переконливо" підтверджували викриття органами ДПУ нелегальної націоналістичної спілки, яка ставила за мету "ліквідацію радянської влади шляхом збройного повстання". 22 березня 1931 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У голова ДПУ УСРР Балицький доповів про справу "УНЦ" і дістав дозвіл на проведення чергової репресивної акції. Не викликали заперечень [...] керівництва республіки й наміри ДПУ щодо Грушевського. Наступного дня його було заарештовано»[214] (виділення наше. – *О. Р.*).

Кирило Студинський – спроби довести невинуватість Ф. Савченка

Попри усі прикрі обставини власного життя, К. Студинський все ж таки намагався підтримувати контакти з науковими колами УССР, в окремих випадках навіть порушував клопотання перед знайомими урядовцями про перегляд кримінальних справ й реабілітацію репресованих українських учених.

Одне з таких прохань академіка датоване 10 липня 1931 р. й адресоване одному з високих харківських урядовців. Починається воно безособовим (принаймні у збереженій в архіві Студинського машинописній копії) зверненням – *«Вельми Шановні Громадянине!»*[215] У листі йдеться:

---

[214] Пиріг Р.Я. *Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934)*. – С. 109.

[215] Малоймовірно, щоби адресатом цього звернення був М. Скрипник, оскільки у такому випадку лист розпочинався би з традиційного для К. Студинського: *«Високодостойний Пане Народний Комісарю!»*.

«Дня 8 березня, отже перед чотирма місяцями, ув'язнено в Києві мого сердечного Приятеля, Федора Яковича Савченка, і перевезено дня 30.III. з Лукіянівки до тюрми в Харкові. В найближчому часі має він станути перед Судом. Як дійшли до мене чутки, закидають йому зв'язки з "Ундом". Вибачайте, що я, почувши таку вістку, здвигнув плечима і щиро розсміявся. З найбільшим підкресленням заявляю, що Савченко ніколи ніяких зв'язків з "Ундом" не мав, а його ідеологія стояла в різкій суперечності із усякими Ундівцями і УНРівцями. По що такими замітами робити незаслужену рекляму "Ундові"?»[216].

Поставивши представникові/представникам урядового Харкова низку цілком логічних запитань, львівський учений надалі робив свідомий наголос на винятково важливій ролі Федора Савченка як керівника Комісії історії Західної України ВУАН у налагоджуванні й підтримуванні конструктивного діалогу з галицькими науковцями та висловлював сподівання, що інкриміновані його київському колезі обвинувачення невдовзі будуть спростовані через їхню очевидну безглуздість, оскільки контактів із закордонними антисовєтськими колами секретар М. Грушевського, безперечно, не мав.

Вочевидь обізнаний зі звичаями більшовицької таємної поліції перлюструвати закордонну кореспонденцію підданих УССР, К. Студинський наголошував медіаторну функцію київського ученого:

«Одначе мав він зв'язки з нами, галицькими науковими робітниками, *яких листування знаєте*. Був він одним із найкращих наших кореспондентів. На кожного листа він негайно відповідав, служив своїми науковими інформаціями, висилав закуплені чи добуті для нас видання. Наше листування – це найкраща картина у нашому духовому єднанні, що може викликати тільки глибоку пошану навіть у ворогів. Був він одним із великих речників цієї думки»[217] (виділення наше. – *О. Р.*).

«Дійшли до мене вісти, – продовжував академік, дезавуючи антисавченківську кампанію сервільних "учених", – що в київських учених колах дехто мав уже доповідь про ідеологію Савченка і, розуміється, признано її імперіялістичною і шкідли-

---

[216] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 160.

[217] Там само.

вою для Радянського Будівництва. Я також читав праці Савченка, та ніяк цієї риси доглянутись не можу. На нас, галицьких наукових робітників, такі осуди про учених роблять пригнітаюче враження, бо з наукою вони не мають ніякого зв'язку. Наука і деляторство* – це два ріжні поняття, і, хто науку шанує, цей в делятори не піде.

Тих кілька слів уважав за відповідне написати в найтяжчій хвилині мого і мого Приятеля житті. Прошу уклінно їх спокійно розважити, а вірю, що мойому Другові ніяка кривда не станеться, та що він швидко верне до своїх давніших занять. Остаю з глибокою пошаною [К. Студинський]»[218].

Одначе харківська влада у звичній для себе манері проігнорувала це клопотання голови НТШ…

Аналогічна доля чекала й на апеляцію до Генерального прокурора УССР Григорія Абрамовича Желєзногорського дружини секретаря М. Грушевського – Ольги Савченко. У її заяві від 28 липня 1931 р. йшлося (цитуємо мовою оригіналу):

«Муж мой, Савченко Фёдор Яковлевич, научный работник ВУАН, арестован 8 марта, переведён в Харьков 30 марта.

Злостные враги и завистники обвиняют его в том, что он обманывал пролетарское доверие, что он – враг современного строя, что он – шовинист-националист, что он стоит на одной платформе с акад. Грушевским, который находится в Москве, что он в связи с УНДО – все эти обвинения необоснованы и несерйозны.

Относительно того, на какой полит[ической] платформе мой муж находился и что он – верный работник социалистического строительства, свидетельствует его заграничная и местная корреспонденция (взятая во время обыска). В ней нет ни одного сомнительного намёка, что муж мой нелоялен к Соввласти, и из неё ясно, что он старался всеми силами завербовать сторонников Соввласти и в Зап[адной] Европе и в Зап[адной] Украине.

Мой муж вернулся из-за границы с целью внести свою долю труда в социалист[ическое] строение страны, где раньше благоденствовали тысячи людей, эксплоатируя сотни тысяч, а с момента Соввласти все её усилия направлены к улучшению материально-культурных условий всех трудящихся.

---

* Від *«délit»* (фр.) – «злочин», «провина». Тут у сенсі «шкідництво».

[218] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 160–161.

Я уверена, что и теперь, после четырёх с половиной месяцев заключения, всё-таки он не жалеет, что вернулся из-за границы, и благодарен тов. Петровскому за разрешение вернуться в Сов[етский] Союз и работать на пользу рабоче-селянским массам, и не теряет надежды, что пролетарская правда восторжествует над клеветою плеяды завистников, главным желанием которых – удалить мужа из Киева, где его преданность на деле, а не на словах Соввласти, его энтузиазм к работе и темпы работы были многим бельмом на глазу»[219].

Виконана у ритуальній риториці того часу, яка артикулювалася у тисячах подібних розпачливих звернень/апеляцій, заява Ольги Савченко також завершувалася досить традиційно для таких людських документів:

«На заключение моего мужа я смотрю как на своего рода чистку. Я об одном просила – дать ему условия, кот[орые] бы не усугубили его наклонности к неврастении. Просьбы мои тщетны. *Четыре месяца муж мой лишён передач и свиданий!* Следствие, говорят, будет продолжаться ещё месяц. Я Вас умоляю посодействовать дать мужу передачи, просмотреть дело моего мужа, убедиться, что действительно он невиновен. Не дайте погибнуть, тов. Железногорский, честному работнику на пользу Соввласти, принявши во внимание, что дальнейшее пребывание моего мужа в заключении грозит ему полнейшею гибелью, которую он решительно ничем не заслужил.

С уважением, *О. Савченко*»[220] (виділення у тексті звернення. – *О. Р.*).

У «зведеному протоколі» так званих «зізнань» Федора Савченка від 31 липня 1931 р. бранець, серед іншого, специфічно (тобто з точністю «до навпаки») тлумачив роль і призначення очолюваних М. Грушевським комісій порайонного дослідження України:

«Основним кістяком у політичній роботі Грушевського по ВУАН були чотири районних комісії “історичного” дослідження України: Київ й Правобережжя (С. Шамрай), Чернігів і Лівобережжя разом зі Слобожанщиною ([С.] Глушко), Полуднева Україна й Чорноморря ([Т.] Гавриленко), Західна Україна (Ф. Савченко).

---

[219] ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881, т. 48, арк. 162–164.

[220] Там само, арк. 164.

Для звітності у роботі й очей обивателя друкувалися книги, збірники, статті, які виходили під маркою цих комісій й хронологічно відносилися до XIX, XVIII, а часто й більш ранніх епох історії України. [Натомість] ударною роботою їхньою була контрреволюційна сучасність у щільному пов'язанні з буржуазно-фашистською інтервенцією проти Совєтського Союзу, що насувалася.

Жодне відрядження, жодне "закрите" засідання як цих, так і інших комісій Грушевського не обходилося без організаційно-практичних моментів, спрямованих на розширення, поглиблення й покращення підготовки для повалення совєтського ладу [...]. Якщо Шамрай, навіть поза своєю безпосередньою компетенцією, потрапляв від Академії наук у відрядження на Донбас, – його цікавили понад усе негативні моменти роботи, маловідомі через пресу, й врахування майбутніх концесійних можливостей [...]. Якщо Ф. Савченко їздив до архівів Москви й на ювілей до Львова, то він не змів забувати, що метою його подорожі – не банкети й пил архівів, а високі міжнародні завдання всеукраїнської нелегальної організації щодо повалення совєтського режиму під головуванням Грушевського [...]»[221].

7 лютого 1932 р. у закритому судовому засіданні Колегії ОГПУ СССР було оголошено вироки. Заарештовані у «справі» УНЦ особи отримали різні терміни покарання. Ф. Савченко був «засуджений» до п'яти років позбавлення волі[222].

2 червня 1932 р. до колишнього вже голови НТШ зверталася дружина Федора Яковича – Ольга Савченко. З її листа довідуємося про обставини в'язничного побуту секретаря М. Грушевського у Суздальському політичному ізоляторі, фрагментарно – про його настрої й тогочасну життєву стратегію – примарне сподівання: клопотатися про перегляд «справи» перед ВУЦВК й ЦВК СССР, залучивши до цього й лояльного до більшовицької адміністрації республіки К. Студинського:

«Високоповажаний й Дорогий Кириле Осиповичу! Ви собі уявити не можете, як я втішилася, одержавши Вашу листівку [...]. Повернулась я з С[уздаля] в повному відчаї. В мене немає надії на швидке розв'язання. Все це, що сталося, було для чогось пот-

---

[221] ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881, т. 48а, арк. 71–72.

[222] Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – С. 353.

рібне, й ще, на мою думку, процес продовжиться. Коли б вже все було закінчене, нащо така сувора ізоляція? Дістала 28 травня листа [Федора] від 22 квітня, писаного до того, як бачилися. Писати може лише раз на місяць (я теж не більше). Це все гірше, ніж рік тому, бо тоді мала відомості через день»[223].

Й далі у тому ж листі О. Савченко транслювала адресоване академіку побажання свого ув'язненого чоловіка щодо бажаного адресата/адресатів звернень про помилування або ґрунтовний перегляд «справи» й вироку, а також змісту цих звернень:

«Коли б Ви і інші мали намір писати, то Ф[едір] казав, що треба б було писати в ВУЦІК, де секретарем тепер Войцех[івський], й в Москву в ЦИК голові [М. Калініну]; зсилатися на потребу праці, де є великі бібліотеки, як Ленінград, Москва, пригадавши Бодянського, архів Географічного Товариства. Він має ілюзію, що це може допомогти. *Я во всьому зневірилася й треба себе примушувати жити й роботою примусити мало думати* [...]»[224].

Отже, із цього ж листа стає зрозумілим, що бранець Суздальського політізолятора тішив себе ілюзією, що вдасться, якщо не скасувати вирок, то принаймні пом'якшити його, трансформувавши на заслання до великих університетських центрів поза Україною.

Далі у цьому ж документі йшлося про «вакаційні плани» дружини політичного в'язня:

«В липні місяці думаю їхати до С[уздаля] і там пробути місячну свою відпустку, матиму змогу бачитися раз на тиждень протягом години; а головне, передавати двічі на тиждень харчі, що може робити тільки дружина, а це потрібно. Коли була, то передала запас жирів більше ніж на місяць, а в червні поїде моя знайома, чоловік якої разом з Ф[едором], і вона передасть йому для Феді. Я з'ясую, чи не дуже піднялось мито на шпек, тоді буду Вас дуже просити прислати, я би його встигла одержати перед від'їздом до С[уздаля]. – 22 липня [...]»[225].

Відтак 28 грудня 1932 р. К. Студинський знову листовно просив свого давнього знайомого Ю. Войцехівського, тоді впли-

---

[223] *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)*. – С. 630–631.

[224] Там само. – С. 631.

[225] Там само.

вового секретаря ВУЦВК, допомогти у перегляді справи й звільненні з ув'язнення Ф. Савченка (ймовірно, що й клопотання керівника НТШ від 10 липня 1931 р. адресувалося також Ю. Войцехівському). 6 січня 1933 р. Юрій Олександрович відповів львівському ученому:

> «Шановний Кирило Йосипович! В свойому листі від 28 грудня Ви звертаєтеся до мене з проханням допомогти в розв'язанні двох питань – звільнення Ф. Я. Савченка та прискорити переказ тантьєми за постановку в Харкові опери "Купало" В[ашого] тестя Анатоля Вахнянина.
>
> Обізнавшись зі справою Ф. Я. Савченка, я переконався в тому, що вирока до нього застосовано цілком правильно, й тому у мене немає ніяких підстав вживати заходів не тільки до його звільнення, а й навіть пом'ягшення його стану.
>
> Щодо виплати авторського гонорару за оперу "Купало", цю справу я передам на розв'язання НКО УСРР, найближчими днями буду говорити по цьому питанню з керівниками НКО и гадаю, що Ваші законні вимоги будуть задоволені.
>
> Я й дружина щиро вітаємо Вас. *Ю. Войцехівський*»[226] .

Очевидно, що відповідь ця була формальною відпискою, оскільки за лічені дні між одержанням листа й блискавичною відповіддю на нього навряд чи можна було ґрунтовно ознайомитись зі «справою» Савченка.

«Заборона українства 1876 р.» у світлі критики праці та особи її автора

Листування Ф. Савченка з його кореспондентами (насамперед К. Студинським та Я. Гординським) засвідчує, що невдовзі по виході «Заборони українства 1876 р.» він отримав на цю працю низку позитивних відгуків – щоправда, поки що в усній чи листовній формі. Йшлося про акад. К. Студинського, Я. Гординського, акад. М. Василенка, московського сокурсника Федора Яковича по Ніжинському історико-філологічному інституту. Згодом були опубліковані компліментарні рецензії-анотації Степана Сірополка у «Літературно-науковому вістни-

---

[226] ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 264, арк. 7; *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)*. – С. 632.

ку» (Львів)[227] та Дмитра Дорошенка у «Zeitschrift für Osteuropäische geschichte» (Кенігсберг)[228].

Так, наприклад, рецензія С. Сірополка розпочиналася з резюме дослідження секретаря М. Грушевського:

> «Центральне місце в розвідці Ф. Савченка займає таємний царський наказ, виданий 1876 р. в Емсі, про заборону привозу в межі Росії видань українською мовою, а також друкування по-українськи ориґінальних творів або перекладів, за винятком історичних пам'ятників та творів красного письменства.
>
> Автор цілком слушно зв'язує Емський акт з Валуєвським наказом 1863 р., бо лише цей зв'язок дає ключ до розуміння першого»[229].

Рецензент зауважував, що у зв'язку з Емським актом 1876 р. київський учений докладно висвітлив історію Південно-західного відділу Російського географічного товариства упродовж трьох років його існування, а також проаналізував характер діяльності часопису «Киевский телеграф» за часів його української редакції. Це видання припиняло своє існування згідно з Емським актом. У монографії також був представлений «надзвичайно цікавий матеріал» про наслідки Емського акту в освітній галузі, зокрема поліційне відстеження політичної благонадійності педагогів Харківської, Київської та Одеської шкільних округ під кутом зору наявності у них «українофільських тенденцій».

---

[227] Сірополко Ст. [Рец. на кн.]: *Федір Савченко*. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. Всеукраїнська Академія Наук. Харків–Київ, 1930, 415 с. 4 карб. 50 коп. // Літературно-науковий вістник. – 1931. – Кн.IX. – С. 834–836.

[228] Dorošenko D. [Рец. на кн.]: *Savčenko F. Zaborona ukrajinstva 1876 roku. Do istoriji hromadśkych ruchiv na Ukrajini 1860–1870 rokiv.* (Das Verbot der ukrainischen Nationalbewegung im Jahre 1876. Zur Geschichte der politischen Bewegung in der Ukraine in den Jahren 1860–1870). Kyjiv 1930. XIV + 416 s. Allukrainische Akademie der Wissenschaften // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – 1932. – T. 6. – Nr. 4. – S. 255–259.

За можливість ознайомитися з рецензією Д. Дорошенка на книгу Ф. Савченка автор висловлює щиру вдячність д-ру Йенсу Бортновські (Jens Bortnowsky) (Берлін).

[229] Сірополко Ст. [Рец. на кн.]: *Федір Савченко*. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – С. 834.

Насамкінець С. Сірополко стверджував:

«Цікавість теми, докладність щодо її оброблення та оголошення вперше деяких матеріялів архівного характеру забезпечують книжці Ф. Савченка безперечний успіх»[230].

Як вже згадувалося, у листі до Я. Гординського від 20 лютого 1931 р. Ф. Савченко зауважував, що у певних київських колах, вочевидь, провладної «марксо-ленінської орієнтації», поява його монографії була зустрінута неприхильно:

«Оскільки чую розмови, то ставлення досить гостре й критичне, хоч навряд чи кому вдасться зменшити значіння тих матеріялів і документів, що я витяг із архівної темряви на світ»[231].

І там само згадка про якусь секцію Шевченківського інституту (тобто Інституту літератури), де праця мала розглядатися найближчим часом. І справді таке обговорення у середовищі літературознавців й літературних критиків відбулося. І найнепримиреннішим (і найбрутальнішим) критиком монографії Федора Яковича виступив його нещодавній приятель Олександр Дорошкевич.

Зрештою, й Олександр Костянтинович потрапив у жорна нещадної критики власних «немарксистських» методологічних помилок.

Відтак, у дусі часу «чисток» і «більшовицької самокритики» 30 жовтня 1931 р. ним була підготовлена стаття «За більшовицьку самокритику», яку через два тижні надрукувала київська «Пролетарська правда»[232]. Статті передував редакційний коментар:

«Вміщуючи цю статтю проф. О. К. Дорошкевича, редакція вважає, що цим проф. Дорошкевич справді став на шлях громадського засудження своїх попередніх антимарксівських науково-політичних помилок і позицій [...]. Проф. Дорошкевич останніми часами виступав з цілим рядом самокритичних доповідів, рішуче

---

[230] Сірополко Ст. [Рец. на кн.]: *Федір Савченко*. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.. – С. 836.

[231] Рубльов О.С. *Савченко Федір Якович* // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 9.– С. 419.

[232] Дорошкевич О. *За більшовицьку самокритику* // Пролетарська правда. – 1931. – 15 листопада. – № 259. – С. 3.

засуджуючи свої старі позиції, критикуючи контрреволюційно-фашистські позиції Єфремова, буржуазно-реставраторські Грушевського, Савченка тощо [...]»[233].

Відтак у статті літературознавець скромно декларував:

«Я не належу до категорії тих наукових робітників, що мріють про "повну збірку творів" і вважають усю свою попередню роботу за цілком непомильну й "наукову". Я цілком розумію, що такий погляд некритичної самозакоханости недіялектичний, антимарксистський, а в аспекті завдань реконструктивної доби – і антирадянський [...]. Я визнаю, що цілковитого "розриву з традиційними ідеями" в мене аж до 1930 р. не було, отже, я фактично був у полоні буржуазного й дрібнобуржуазного літературознавства [...]».

З'ясовуючи причини власної «буржуазної позиції» у науковій роботі попередньої доби, він вважав, що головна причина полягала в особливостях його «класового буття», а через те:

«В моїй свідомості ще не було цілком правильного розуміння соціялістичного наступу, ще були характеристичні для дрібної буржуазії ідеологічні вагання під впливом окремих труднощів у розгортанні пролетарської революції»[234].

Аби покінчити з власними «буржуазними помилками минулого» й, зокрема, хибним «соціологізмом» у літературознавстві, Олександр Костянтинович упродовж 1930–1931 рр. справді «звернув у своїй роботі на шлях діялектичного матеріялізму», що засвідчували, на його думку, його численні теоретичні й політичні (так!) виступи у Київській філії Інституту Т. Шевченка й у ВУАН. Оскільки значна частина новітніх «марксівських» розробок О. Дорошкевича украй повільно, на його думку, готувалася до друку, він оприлюднив у статті назви цих головніших розвідок: 1) стаття й примітки до першого тому популярного видання творів М. Вовчка; 2) розвідка про методологічну концепцію «Історії українського письменства» С. Єфремова; 3) критичні реферати про книгу В. Петрова «П. Куліш у буржуазно-ідеалістичному освітленні» й *про монографію Ф. Савченка*

---

[233] *Від редакції* // Пролетарська правда. – 1931. – 15 листопада. – № 259. – С. 3.

[234] Дорошкевич О. *За більшовицьку самокритику* // Там само.

«Заборона українства 1876 р.» – «Ще одна буржуазна інтерпретація минулого»; 4) праця «Націонал-демократизм у літературознавчій концепції акад. М. Грушевського»[235].

Насамкінець літературознавець урочисто декларував:

> «Засудивши своє минуле на основі глибокої і головне – творчої самокритики (цього завдання я ще цілком не виконав), я хочу йти попліч з пролетаріятом у його переможній боротьбі за соціялізм. Ця переможна боротьба [...] відбувається в супроводі запеклого опору з боку клясових ворогів, і я з охотою йду – на основі більшовицької партійности в літературознавстві – на бій із цими клясовими ворогами в літературній науці. Я хочу прикласти свої сили до марксистського літературознавства, рішуче викинувши за борт ідеалістичний вантаж минулого. Певен, що з допомогою товариської, але клясово-чулої критики, я виконаю те велетенське завдання, яке стоїть перед кожним науковим робітником на вирішному етапі соціялістичної реконструкції»[236].

Як вже вище зауважувалося, статтю «За більшовицьку самокритику» Олександр Костянтинович завершив 30 жовтня 1931 р. А вже 2 листопада того ж року він доповідав у Комісії літератури доби промислового капіталізму й імперіалізму ВУАН, аналізуючи перед колегами усі недоліки й «ворожі теорії», які містилися у притлумленому вигляді, звичайно, у праці Ф. Савченка «Заборона українства 1876 р.». 29 листопада О. Дорошкевич поділився своєю «марксівською» аналітикою цього видання з читачами «Пролетарської правди»[237].

Насамперед літературознавець підсумовував доробок попередньої вітчизняної, як йому здавалося, «буржуазно-ідеалістичної» й «націоналістичної» історіографії, яка панувала до останнього часу:

> «Контрреволюційна, фашистсько-шкідницька ідеологія Єфремова, націонал-демократична, реставраторська ідеологія Грушев-

---

[235] Дорошкевич О. *За більшовицьку самокритику* // Пролетарська правда. – 1931. – 15 листопада. – № 259. – С. 3.

[236] Там само.

[237] Дорошкевич Ол. *Історичний фальсифікат:* Федір Савченко. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–70 рр. ДВУ, 1930, XIV, 410 с. Ц. 4 карб. 50 коп. // Пролетарська правда. – 1931. – 29 листопада. – № 270. – С. 2.

ського та куркульсько-націоналістичні концепції М. Яворського – ось що претендувало на гегемонію в тлумаченні національно-революційного руху на Україні, зокрема в добі промислового капіталізму».

Щоправда, упродовж останніх двох років, на його думку, відбувся вирішальний злам у співвідношенні «клясових сил в історіографії»:

«У цих боях з буржуазною історіографією на наших очах зростає й міцніє марксо-ленінська наука історії України [...]»[238].

Попри зміцнення «марксівської історіографії», рецензент все ж закликав до пильності на історичному фронті:

«Але клясова боротьба на ідеологічному фронті ще точиться, як точиться вона і в країні, де ліквідується глитайню як клясу на базі суцільної колективізації. Клясовий ворог ще намагається відвоювати собі буржуазні позиції в своїй науковій роботі».

І далі від загальних теоретичних побудов О. Дорошкевич стрімко переходив до оцінки монографії Ф. Савченка:

«*Книга Ф. Савченка найкраще доводить цю тезу*. Це – наявний клясово-ворожий виступ на історичному фронті, що не вважає за потрібне будь-як завуалювати свою реставраторську політичну ідеологію. Це книга політично актуальна, бо вона під претекстом минулих часів (“До історії... 60–70-х рр.”) чітко й ясно популяризує клясові позиції української контрреволюційної буржуазії».

Рецензент вважав, що методологію Ф. Савченка можна дуже легко охарактеризувати:

«Автор належить до тієї категорії учених, що їхнє буржуазне єство найпоказніше визирає з наукової продукції. Тут немає ніякого еклектизму, характеристичного для дрібної буржуазії в часи політичних соціяльних зрушень; тут неприхована, яскрава позиція буржуа, який у буржуазно-ідеалістичній інтерпретації минулого шукає реваншу за поразки в сучасному. *Ф. Савченко весь вийшов із школи акад. М. Грушевського*, що не раз підкреслював гостро актуальну політичну вагу української буржуазної історіографії»[239] (виділення О. Дорошкевича. – *О. Р.*).

Рецензент не заперечував, що автор звернувся до надзвичайно цікавого періоду в історії громадських рухів в Україні,

---

[238] Дорошкевич Ол. *Історичний фальсифікат...*

[239] Там само.

який був неосвітлений в історіографії, одначе подав його «фрагментарно, без будь-яких нахилів до наукової синтези». Загальні ідеологічні тенденції праці Ф. Савченка фокусувалися, мовляв, вже у назві книги – *«українство»*. Щодо цього терміна Олександр Костянтинович конструював хистку вербальну побудову:

> «Термін "українство" виник в 90-х рр. XIX ст. в колах молодої буржуазної інтелігенції доби імперіялізму; вольовим, націоналістичним і "надклясовим" словом цим побивалося пухке й опортуністично настроєне "українофільство". Костомаров і Грушевський – от постаті, характеристичні для цих двох фаз в історії національного руху на Україні. "Надклясовість" цього терміна саме й властива буржуазній інтелігенції, яка, як відомо, свої клясові змагання в національному рухові саме й прикриває розмовами про "надклясовість" і "безбуржуазність" нації [...]. І в книзі Ф. Савченка під псевдонімом "українство" виступає ліберально-буржуазна частина українського суспільства, якій ідеологічно цілком співчуває автор [...]»[240].

Закидав рецензент Ф. Савченку «ганебне оббріхування народовольців», які для нього «не українство», а відтак «логічно» умотивовував й перехід до висунення політичних обвинувачень:

> «Відкидаючи за межі "українства" революційних народників з "Землі і Волі" і "Народньої Волі", свідомо ігноруючи перші ознаки пролетарського руху на Україні, Ф. Савченко заперечує і розв'язання національної проблеми з боку наступної фаланги революціонерів як героїчних ідеологів нової революційної кляси – пролетаріяту, соціял-демократів – більшовиків і, кінець кінцем, комуністичної партії України, тобто *Ф. Савченко стає тут на позиції української контрреволюції, що, як відомо, підло іменує радянську владу й партію "окупантами України"* [...]» (виділення О. Дорошкевича. – *О. Р.*).

Висловивши ще низку «методологічних» й дрібніших зауважень, толерантно-зверхньо подарувавши ув'язненому ученому «тисячі дрібніших нісенітниць, практичних помилок і просто "технологічної" невправности автора», рецензент насамкінець виголошував власний «вирок» щодо «цієї наскрізь ворожої, реставраторської книги»:

---

[240] Дорошкевич Ол. *Історичний фальсифікат...*

«Її, напевно, з ентузіязмом зустріне українська буржуазія за кордоном і внутрішня еміграція тут, на Радянській Україні: аджеж ця історична арґументація буржуазного "вченого" (на жаль, під маркою Всеукраїнської Академії Наук!) проти диктатури пролетаріяту, проти соціялістичного будівництва; це одвертий бій з клясовою марксо-ленінською історіографією. Треба рішуче засудити цю неприховану фальсифікацію історії в клясових інтересах буржуазії, отже, кінець кінцем, в інтересах капіталістичної реставрації на Україні»[241].

Основні критичні тези О. Дорошкевича були відтворені у місячнику «Життя й революція» наступного року з появою останньої книжки часопису за листопад–грудень 1931 р. Розлога рецензійна стаття літературознавця під назвою «Ще одна буржуазна інтерпретація минулого» цілковито присвячувалася дослідженню Ф. Савченка «Заборона українства 1876 р.»[242]. Попри те, що літературознавець датував її 3 жовтня 1931 р., одначе у порівнянні з минулорічними вправами Олександра Костянтиновича у «Пролетарській правді» вона набула більшої «академічності». Принаймні заголовок – «Історичний фальсифікат» – рецензент змінив на значно нейтральніший: лише «Ще одна буржуазна інтерпретація минулого».

Звичною залишилася у статті викривальна риторика рецензента:

«Савченкова книга – це одвертий виступ недобитків української буржуазії в інтересах історичної реабілітації своєї кляси. Це є ганебний наклеп на революційні традиції українського історичного процесу, це неприхований "кулішизм" проти "шевченкіянства". І цілком у дусі свого наклепницького "українства" автор говорить про якусь "українську ідеологію" (тобто ідеологію української буржуазії), говорить про те, що з правобуржуазної, угодовської "Старої Громади" вийшли… українські політичні партії […] і дальші революційні зрушення […]. Отже, можна га-

---

[241] Дорошкевич Ол. *Історичний фальсифікат…*

[242] Дорошкевич О. *Ще одна буржуазна інтерпретація минулого:* [Рец. на кн.]: Федір Савченко. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–70 рр. ДВУ, 1930. XIV + 410 с. Ц. 4 крб. 50 коп. // Життя й революція: Місячник. – 1931. – Кн. XI–XII. – Листопад–грудень. – [Х.–К.: Література і мистецтво, 1932]. – С. 105–116.

дати, з погляду Ф. Савченка, що теорія соціялістичної революції і диктатури пролетаріяту, і радянської влади виросла на Україні не з революційного марксизму Маркса, Енгельса й Леніна, а з примиренсько-буржуазної "Старої Громади". Ось ця потворна своїм політичним цинізмом "теорія" щонайкраще характеризує клясове обличчя автора [...]»[243].

За О. Дорошкевичем, Ф. Савченко, «вірний учень акад. М. Грушевського», прагне довести еволюційну спадковість вітчизняного культурного процесу, зокрема української науки, від М. Максимовича до М. Грушевського. За цією «схемою», мовляв, ВУАН – лише новітня надбудова над спадщиною дворянських учених й «буржуазних інтелігентів типу Антоновича й Грушевського», а Південно-Західний відділ Російського географічного товариства власною структурою подібний до сучасної Академії наук. При цьому, наголошував рецензент,

«автор не бачить жадної принципово-якісної різниці між науковими осередками в країні диктатури пролетаріяту, де будується соціялізм, і в країнах войовничої фашистської буржуазії»[244].

Утім, поряд із засадничими недоліками «Заборони українства 1876 р.», Олександр Костянтинович відзначив у книзі й наявність крихт позитивного знання:

«Як збірка матеріялів, досі невідомих науці або захованих по рідких виданнях, ця книга в деякій частині має певний, хоч і дуже обмежений інтерес. Проте треба додати, що далеко не всі документи варто було публікувати: треба ж від давнього антикварства перейти до мотивів наукової доцільности»[245].

Отже, О. Дорошкевич спромігся зіпсувати менторсько-дилетантським зауваженням навіть той незначний, на його думку, «позитив», який він розгледів у рецензованій праці.

Останній абзац статті «Ще одна буржуазна інтерпретація минулого» слово в слово повторював кінцівку рецензії того ж автора у «Пролетарській правді»[246].

---

[243] Дорошкевич О. *Ще одна буржуазна інтерпретація минулого...* – С. 110.

[244] Там само. – С. 111.

[245] Там само.

[246] Там само. – С. 116.

До брутальної критики школи акад. М. Грушевського, співробітників Історичної секції ВУАН й, зокрема, постаті й наукового доробку Федора Савченка долучився й колишній (1925–1928) аспірант Науково-дослідної кафедри історії України у Києві Іван Кравченко. 1934 р. він став ученим секретарем Історично-археографічного інституту ВУАН, а по суті був виконувачем обов'язків директора[247]. Того ж року у першому (та єдиному) випуску «Записок Історично-археографічного інституту» з'явилася його сумнозвісна стаття-пасквіль «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії»[248].

Серед інших структурних одиниць Історичної секції ВУАН І. Кравченко піддав голобельній критиці й Комісію історії Західної України, одним з керівників якої був Федір Якович:

> «В пропаганді теорії орієнтації на Захід неабияку роль відіграли історичні установи, що ними керував Грушевський, його учні та послідовники, зокрема в цьому відношенні досить яскраво виявила себе Історична секція при ВУАН і Комісія по вивченню історії Західної України [...]».

Наголошувалося, що співробітники Комісії – «оголтілі фашисти», а вона притягувала

> «українську контрреволюцію як по цей, так і по той бік кордону під виглядом українських "вчених", які нібито хочуть працювати для Радянської України»[249].

До складу Комісії, за твердженням І. Кравченка, були залучені такі «вчені», як

> «фашист Щурат, як фашист Студинський, клерикал і член української буржуазної партії християнських суспільників у Галичині, фашист і гетьманець Крип'якевич, фашист-ундівець Макарушка та фашисти Свенціцький, Колесса, Кордуба, Герасимчук та ін.»

---

[247] Юркова О. *Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.)*. – К., 1999. – С. 240–241.

[248] Кравченко І. *Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції* // Записки Іст.-археогр. ін-ту. – К.: Вид-во ВУАН, 1934. – № 1. – С. 10–54.

[249] Там само. – С. 28–29.

У її складі були також представлені, мовляв, й «фашисти» та «ундо-фашисти» з УССР – Ф. Савченко, М. Козоріс, С. Ткачівський та ін.

Брутально критикував І. Кравченко редагований «фашистом» Ф. Савченком «Збірник заходознавства». Характеризуючи персональний склад «буржуазно-реставраторської фашистської школи Грушевського», він наголошував, що коло ближчих співробітників керівника Історичної секції

> «утворилося з кадрів, які він сам пильно добирав з войовничих націоналістів, яких почасти виписав із білої еміграції (Ф. Савченко, колишній голова Національного клубу в Парижі в 1918 р., Жуковська та ін.), з колишніх українських буржуазних кооператорів, вчителів та націоналістично настроєної української інтелігенції і куркульні»[250].

Колишньому особистому секретареві акад. М. Грушевського у погромницькій публікації І. Кравченка відводилося й окреме місце. Автор статті не шкодував найчорніших барв для характеристики особи й наукового доробку Федора Яковича:

> «Контрреволюціонер Ф. Савченко займався спеціально фальшуванням історії. Про це яскраво свідчить його книга “Заборона українства 1876 р.”. В цій книзі Савченко, революціонізуючи Костомарова, спеціально випускає ті місця, які компромітують Костомарова як ідеолога української націоналістичної буржуазії і спілку його з російським монархізмом»[251].

Характеризуючи, мовляв, «зворушливе єднання» М. Грушевського з «великодержавником в історіографії акад. Василенком в статті, присвяченій [О.] Лазаревському», І. Кравченко спрямовував вогонь критики й у бік Ф. Савченка:

> «Так, наприклад, в роботі “Перший збірник українських пісень Максимовича” Савченко спрямовує читача на те, як Максимович зробився українцем. Він говорить, що українські традиції, якими був пройнятий Максимович, вплинули на українську фізіономію його, але ніде Савченко не говорить, що той же Максимович, як український поміщик-кріпосник, допомагав

---

[250] Кравченко І. *Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії...* – С. 39.

[251] Там само. – С. 42.

російському царатові провадити колоніальну політику на Правобережній Україні і як він сам експлуатував своїх же кріпаків-селян»[252].

Інкримінував І. Кравченко Федору Яковичу й залюбування жандармами й урядовою адміністрацією:

«Єврейські погроми, за Савченком, царською адміністрацією по суті не влаштовувалися. За Савченком, оборонцями євреїв під час погрому 1881 р. були жандарми. Особливу заслугу в цьому він приписує жандармському генералові Новицькому [...]. Так у звірячій зненависті до пролетарської революції Савченко готовий захищати і російський монархізм і царських жандармів і поміщиків (Ф. Савченко. Генерал В. Д. Новицький. "Україна", 1930, травень–червень, с. 193–194) [...]»[253].

Завершувалася стаття І. Кравченка хвалебною одою компартійним зусиллям по викриттю «контрреволюційної суті концепцій Грушевського і його школи» й завданому «рішучому удару Грушевському і його спільникам Яворському, Гермайзе, Слабченкові та їхнім учням і помічникам». Утім, оскільки в історіографії лишилися їхні сліди, то завданням «марксо-ленінської науки є провадити систематично класову боротьбу з ворожими націоналістичними концепціями»[254].

Арешт Ольги Савченко. Затримання літературознавця Олександра Дорошкевича

У контексті масових арештів, здійснюваних ГПУ УССР серед української інтелігенції 1932–1933 рр., було б дивним, якби на свободі залишалася дружина «контрреволюціонера» й «фашиста» Федора Савченка – Ольга Савченко. Тим більше, що енкаведистів турбували її відвідини ув'язненого чоловіка й численні контакти з дружинами інших заарештованих і засуджених «контрреволюціонерів».

25 березня 1933 р. уповноважений Секретно-політичного відділу Київського обласного ГПУ Шпиць, розглянувши «мате-

---

[252] Кравченко І. *Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії...* – С. 44.

[253] Там само. – С. 44–45.

[254] Там само. – С. 54.

ріали на громадянку Савченко Ольгу Богумилівну» й розгледівши у її «діяннях» загрозу державній безпеці – «зв'язки з контрреволюційним підпіллям», ухвалив затримати її й провести ретельний обшук у її помешканні у Києві по вул. Короленка, 37, кв. 12а. Пропозицію Шпиця схвалили й затвердили відповідно заступник начальника й начальник Київського обласного ГПУ Мойсей Чердак і Олександр Розанов (Абрам Розенбардт). 26 березня О. Савченко арештували[255].

Заповнена того ж дня анкета підслідної дозволяє бодай фрагментарно скласти її портрет. За національністю Ольга Богумилівна була німкенею. Її родина на момент арешту складалася з засудженого на п'ять років чоловіка 42 літ; й родичів, які проживали у м. Радом у Польщі: батько помер 7 березня 1930 р.; крім того – мати Отилія, 70 років; брати – Стефан (35 років), Вітольд (46) та Адольф (50 років); сестра Марія (52 роки)[256].

Допитували дружину Ф. Савченка енкаведисти знехотя: протокол допиту від 25 квітня (через місяць після арешту!), доповнення до нього від 6 травня, «покази» – життєпис від 27 травня 1933 р. Утім, й ці украй лаконічні свідчення цінні для дослідника своїм фактичним матеріалом.

Так, 25 квітня оперуповноважений СПВ Київського облвідділу ГПУ Е. М. Погребинський допитав підслідну щодо налагодження нею зв'язку з засудженим чоловіком. І дістав відповідь, що зв'язок цей підтримувався поїздками до Суздаля, яких на момент арешту «Савченніхи» відбулося три: травень 1932 р., липень 1932 р. й у січні 1933 р. Першого разу дружина отримала дозвіл на побачення з «політичним злочинцем» упродовж чотирьох годин; другого – десяти; утретє – семи годин. Подружжя «мало право» на листування: тричі на місяць писав Федір Якович, тричі – Ольга Богумилівна. Зв'язок підтримувався й через деяких знайомих – назагал родини українських в'язнів з Києва та Харкова.

Зупинялася О. Савченко у Суздалі під час першого побуту у громадянки Ариф'євої (вул. Леніна, 80), адресу якої отримала

---

[255] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43588, арк. 1–2.

[256] Там само, арк. 4.

у Комітеті допомоги політв'язням. Їхала до місця призначення разом з Мар'яною Михайлівною Мазуренко; мешкали разом, кожна платила домогосподарці по 7 руб. 50 коп. Другого й третього разу зупинялася у Ольги Іванівни Пухової (Теремки, 24), знімала кімнату й платила 30 руб. за місяць. Передачі чоловікові передавала особисто; згодом – й через дружин бранців політізолятора (В. Мазуренка, М. Чечеля, М. Шрага, І. Лизанівського, В. Голубовича), а також просила робити це й О. Пухову. У останньої на квартирі зупинялися й дружини інших засуджених, з якими Ольга Богумилівна познайомилася під бупром. У свою чергу, О. Савченко передавала передачі для В. Мазуренка.

Наприкінці січня чи на початку лютого 1933 р. Ольга Богумилівна отримала повідомлення від Мар'яни Мазуренко, що Федора Яковича кудись вивезли з Суздаля. Очевидно, йшлося про перевезення до Ярославського політізолятора. Вона телеграфувала до керівництва Суздальського політізолятора й Комітету допомоги політичним в'язням, але відповіді не отримала[257]. Після арешту чоловіка коло її спілкування у Києві катастрофічно звузилося – її товариством стали винятково дружини арештованих або вже засуджених: Стефанія Костянтинівна Студзинська, чоловік якої був арештований і згодом звільнений; Пастухова, чоловік якої також був затриманий і звільнений; колега по роботі Косач-Борисова, старший асистент Київського агроінженерного інституту, чоловік якої був адміністративно засланий[258].

6 травня ув'язнена доповнила свої попередні покази свідченням, яка з «іноземних розвідок» фінансувала її подорожі до засудженого «контрреволюціонера»: цим фінансистом у єдиній особі виявився акад. К. Студинський, який решту належного йому у Держвидаві України гонорару доручив отримати О. Савченко й користуватися цими грошима. Йшлося про суму у 600 руб. Львівський учений надіслав Ользі Богумилівни й продуктову посилку. Між ними тривала й регулярна кореспонден-

---

[257] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43588, арк. 6–7.

[258] Там само, арк. 7.

ція, оскільки Кирило Йосипович був особистим приятелем не лише Федора, а й Ольги Савченко[259].

27 травня 1933 р. ув'язнена власноручно написала життєпис, який подає важливі (оскільки рідкісні) відомості про неї та її чоловіка Федора Савченка. Одночасно вона довела дуже непогане володіння українською мовою:

> «Народилася 1891 р. 22 листопада в Радомі [Королівство Польське], скінчивши гімназію, рік давала лекції, щоб зібрати гроші й поїхати до Ленінграда [Санкт-Петербурга] на курси чужоземних мов. Після закінчення курсів була вчителькою німмови в хлоп'ячій гімназії в Радомі. В червні 1914 р. поїхала для удосконалення мови на літні курси до Німеччини до м. Ієни. Там познайомилася з своїм чоловіком. Напередодні об'яви війни виїхала з Ієни, але до Радома не повернулася, та[к] як кордон був вже закритий, і разом з чоловіком поїхала до Швайцарії, де пробули ми більше ніж півроку. В Берні і Женеві слухали лекції в інституті й працювали в бібліотеках. На початку 1915 р., здається, в березні, поїхали через Мілан, Венецію, Флоренцію до Риму, де пробули більше року. В жовтні 1916 р. виїхали до Парижа, де прожили до 1922 р., а потім до Берліна, де пробули до 1924 р. Під час свого перебування за кордоном давала лекції, була машиністкою й бібліотекаркою. В листопаді 1924 р., одержавши дозвіл на в'їзд до УССР, приїхали до Києва»[260].

І далі Ольга Богумилівна стисло характеризувала своє совєтське повсякдення:

> «Постійної праці у мене не було, займалась перекладом, передруковувала на машинці. В 1930 р. в січні, дізнавшись, що є вакантне місце викладача німмови в цукровому інституті в Голосієві[261] й що за віддаленостю інституту від міста і невеликою кількостю годин немає бажаючих, я подала заяву, й мене наказом провели. З того часу працюю в цьому інституті (тепер на Солом'янці), де останні два роки, крім великого навантаження лекцій, вела громадську роботу як по лінії СНР [Спілки наукових робітників], так і МК [Місцевкому]. Громадську роботу вела з 1926 р. в Домі НР до дня арешту чоловіка».

---

[259] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43588, арк. 9.

[260] Там само, арк. 8.

[261] Йдеться про *Київський агроінженерний інститут цукрової промисловості*.

Й насамкінець ув'язнена робила виразний наголос не лише на особистій невинуватості, а й на несправедливому – неправедному засудженні чоловіка:

> «*Про існування української [контрреволюційної] організації я не знала, й я в ніякій організації участи не брала й переконана, що й чоловік ні в якій організації проти СРСР не був*»[262].

8 червня 1933 р. оперуповноважений 2-го відділення СПВ Київського обласного ГПУ Е. Погребинський склав обвинувальний висновок у «справі» Ольги Савченко, «з'ясувавши» щодо неї:

> «Обвиняемая по данному делу САВЧЕНКО Ольга Богумиловна – жена члена украинской националистической контрреволюционной организации САВЧЕНКО Фёдора – после ареста и заключения в политизолятор последнего, продолжая контрреволюционную деятельность, наладила регулярную связь как с семьями осуждённых по делу об Украинской контрреволюционной организации, так и с самими осужденными [...]. Такого рода связь была налажена ею с семьёй МАЗУРЕНКО, ЧЕЧЕЛЯ, ШРАГА, ЛИЗАНОВСКОГО и ГОЛУБОВИЧА и носила характер оказания как материальной, так и моральной помощи заключённым».

Одночасно, мовляв, антидержавна діяльність О. Савченко з Києва поширилася й на Суздаль, оскільки:

> «В г. Суздаль, где в политизоляторе пребывало большинство руководителей украинской контрреволюционной организации, ею найдена была квартира, которая стала местом сбора для приезжающих жён и родственников заключённых. При помощи владелицы этой квартиры гр. ПУХОВОЙ О. И., в период отсутствия из Суздали жён арестованных, осуществлялась связь с заключёнными [...]».

Налагоджений таким чином зв'язок з особами, які відбували покарання, уможливлював родинам бранців оперативно дізнаватися про зміни у їхньому становищі[263].

Дружині Федора Яковича також інкримінувався «регулярний письмовий зв'язок з закордонними галицийськими контрреволюційними колами» (безперечно, мався на увазі насампе-

---

[262] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43588, арк. 8 зв.

[263] Там само, арк. 10.

ред К. Студинський), з одного боку, й нерепресованою частиною «контрреволюційної організації, що групувалася довкола М. С. Грушевського» та залишилася у Києві.

Розгледівши у цьому «продовження діяльності контрреволюційного підпілля», оперуповноважений Погребинський вважав за потрібне:

> «Следдело № 4301 по обвинению САВЧЕНКО Ольги Богумиловны, 1891 г. рождения, урож. г. Радома (Польша), немка, преподавательница немецкого языка, с образованием высшим, обвиняется в том, что в целях продолжения подпольной контрреволюционной деятельности ею налажена была связь с семьями осуждённых, а также и с самими осуждёнными, проводилось письменное информирование закордонных контрреволюционных галицийских кругов о положении в СССР – направить в Судтройку при Коллегии ГПУ УССР для применения меры социальной защиты – АДМИНВЫСЫЛКА ЗА ПРЕДЕЛЫ УССР СРОКОМ НА ПЯТЬ ЛЕТ»[264].

Безпідставну по суті пропозицію підтримало керівництво Київського обласного ГПУ й санкціонував 10 червня 1933 р. прокурор.

Минуло літо, а «справа» О. Савченко, яка все ще перебувала в ув'язненні, не рухалася.

4 вересня 1933 р., вірогідно, у відповідь на скаргу арештованої, на обвинувальному висновку з'явилася резолюція іншого прокурора:

> *«Контрреволюционная деятельность Савченко не установлена. Для репрессии оснований нет. Предлагаю дело прекратить. Савченко Ольгу из-под стражи освободить. Имея в виду, что оставление Савченко в Киеве политически нецелесообразно, полагаю необходимым разрешить вопрос в порядке паспортизации»*[265].

У той же час прокурор вважав за потрібне звернути увагу очільника Секретно-політичного відділу ГПУ УССР, що О. Савченко утримується під вартою з березня 1933 р., допитувалася востаннє у травні, обвинувальний висновок підписаний на початку червня, а «справа» й до початку вересня без руху.

---

[264] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43588, арк. 11.

[265] Там само, арк. 10.

5 вересня 1933 р. той самий Погребинський склав постанову, у якій визнав нарешті, що обвинувачувальні матеріали на О. Савченко для передання до суду недостатні, а відтак «справа» спрямовувалася прокурору на припинення. Одночасно давалася вказівка щодо висилки «звільненої» з Києва[266].

Аналогічна доля спіткала 1933 р. й рецензента монографії «Заборона українства 1876 р.» й колишнього приятеля її автора – Олександра Дорошкевича.

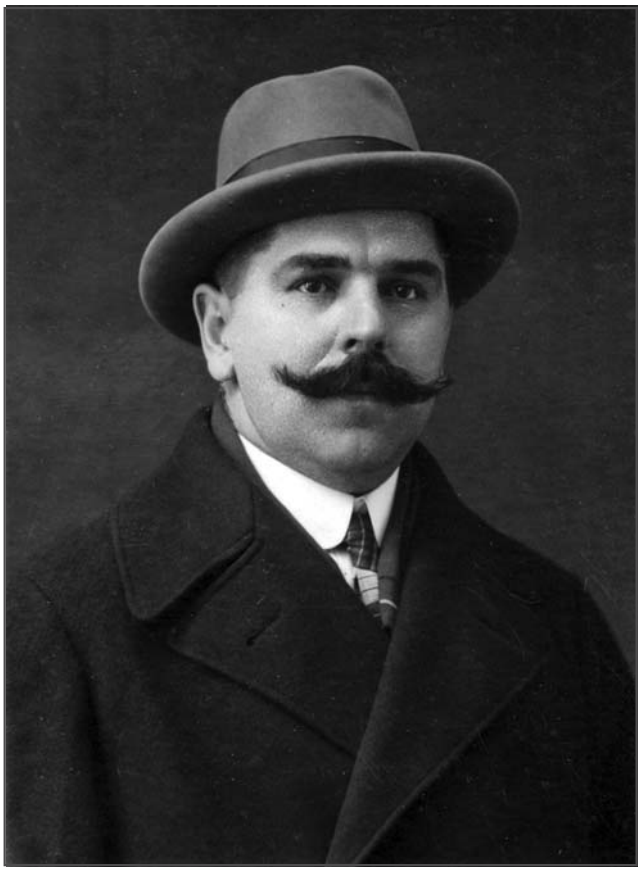

О. К. Дорошкевич. Київ, 1932 р. *(ЦДАМЛ України).*

Олександра Костянтиновича ГПУ затримало 24 лютого 1933 р. Після доволі тривалого заперечення інкримінованих йому «контрреволюційних злочинів» приблизно через місяць (20 березня) він вирішив відверто розповісти каральному органу «пролетарської диктатури» про власну «контрреволюційну діяльність». О. Дорошкевич, за його словами, глибоко проаналізував своє життя й зрозумів, що ділиться вона навпіл: до 1929 р., коли він «справді брав участь у контрреволюційній організації різної політичної спрямованості» – від «контрреволюційної єфремівщини» до «своєрідного зміновіхівства», й від 1929 р., коли переосмислив свої помилки й рішуче ступив на шлях «марксистського літературознавства» й поборювання усіх «контрреволюційних проявів» у різних галузях суспільно-політичного життя й соціогуманітарних дисциплінах[267].

У власноручних додаткових свідченнях від 29 березня 1933 р., адресованих Колегії ГПУ УССР, він стверджував:

«В результате упорной работы над собой я совершенно реконструировал своё мировоззрение, искренно приняв лозунг боль-

---

[266] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43588, арк. 15.

[267] Там само, спр. 44590, арк. 11–13 зв.

шевистской партийности в общественной и научной работе. Поэтому же, в отличие от периода 1925–1929 гг., все формы своей общественной и научной работы я заполнил тем идейным советским содержанием, которое делает эту работу полноценной и социально-нужной. Высокую оценку моей работы в последнем периоде давали все партийные организации и отдельные авторитетные товарищи, а моя научная продукция своей тематикой и политической заострённостью сама за себя говорит: за три года я провёл активную борьбу с украинским национал-фашизмом в ряде исследований о методологии Ефремова, Грушевского, Могилянского, Ф. Савченка [...]. Ввиду колоссального значения для характеристики меня как учёного, моих трудов последних лет я просил бы привлечь их к дознанию (список главнейших работ я передал следователю) [...]»[268].

Насамкінець цього звернення О. Дорошкевич писав:

«Я имею твёрдую и непоколебимую уверенность, что Коллегия ГПУ учтёт всю искренность моего раскаяния за прошлые годы и мою безупречную работу в последнем периоде, разрешив мне вернуться к той научной деятельности, которую я оставил на самом блестящем, на ответственном для себя этапе»[269].

Стратегія самозахисту підслідного була зрозумілою й далеко не оригінальною. Багато хто з арештованих саме на неї покладав сподівання. На жаль, не завжди це спрацьовувало.

У додаткових показах від 12 квітня підслідний до власних здобутків останніх трьох років зарахував й вищезгадану рецензійну статтю «Ще одна буржуазна інтерпретація минулого» («Життя і революція», 1931, кн. XI–XII) *«с уничтожающей критикою книги Ф. Савченко “Заборона українства 1876 р.”»*. Літературознавець наголошував, що *«контрреволюционная идеология Савченко, типичная для школы Грушевского, вскрыта тут со всей убедительностью»*[270].

У протоколі допиту від 2 травня 1933 р. Олександр Костянтинович знову презентував перед слідством власні здобутки у поборюванні теоретико-методологічних засад й «ворожої ідео-

---

[268] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44590, арк. 32.

[269] Там само, арк. 32 зв.

[270] Там само, арк. 34 зв.

логії» акад. М. Грушевського, кола його учнів і співробітників. Укотре вже не був обійдений увагою й Федір Якович Савченко. Щоправда, з'явився деякий нюанс – *окремі представники київського академічного середовища не схвалювали антисавченківських виступів О. Дорошкевича, оскільки відповісти на критику ув'язнений учений не міг*:

> «Из его [М. Грушевського] ближайших сотрудников я выступил против откровенно фашистской методологии Ф. Я. Савченко в его книге "Заборона українства 1876 р.". В конце 1931 [г.] я опубликовал в "Пр[олетарской] Правде" подвалом и большой статьёй в "Жит[ті] й Рев[оюції]" статьи, где чётко вскрыл идеологию Ф. Савченко. Многие называли этот мой поступок "неэтичным", поскольку автор был лишён возможности отвечать. Однако я счёл это своим общественным долгом, потому что материал книги слишком разителен, а, кроме того, трудно было надеяться на иные выступления ввиду сложности и неразработанности темы (действительно, иных рецензий не появилось)»[271].

17 вересня 1933 р. уповноважений Слідчої групи СПВ ГПУ УССР М. Проскуряков розглянув слідчу справу № 737 щодо О. Дорошкевича й виявив, що слідство довело «активну участь його у контрреволюційній організації», але.., «враховуючи хворобливий стан його здоров'я (порок серця, коліт й гострий розлад нервової системи)», запропонував слідство подальшим провадженням припинити, з-під варти звільнити, а слідчу справу передати до архіву[272]. 3 листопада 1933 р. прокурор СПВ ГПУ УССР А. Ярошевський закрив переведенням справу за звинуваченням О. Дорошкевича[273].

Відтоді для Олександра Костянтиновича шлях до професорсько-викладацької або наукової діяльності в УССР був закритий. Пропрацювавши несповна рік редактором художнього відділення Київської кінофабрики, він перебрався до м. Іжевська в Удмуртії, де з 25 жовтня 1934 р. був призначений виконувачем обов'язки професора по «русской літературє» Удмуртського

---

[271] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44590, арк. 40.

[272] Там само, арк. 156.

[273] Там само, арк. 158.

державного педагогічного інституту. 15 листопада того ж року, сфотографований на вулиці цього заштатного міста, лишив невдовзі автограф на звороті знімка:

«Страшний портрет, якого й пересилати не хочеться. Ой, і старий же я зробився! О моя молодость, о моя свежесть!»

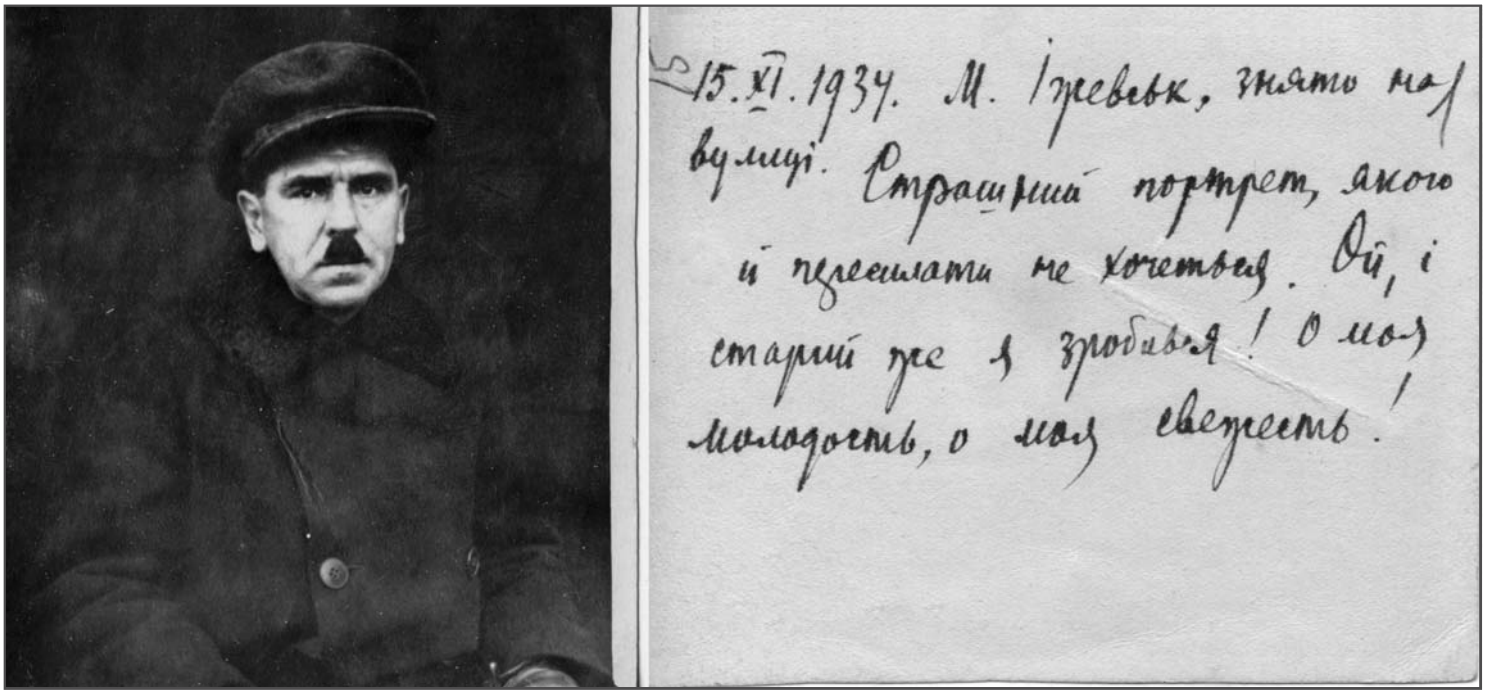

Проф. О. Дорошкевич в Іжевську. 1934 р. Знято на вулиці.
На звороті - автограф О. Дорошкевича.
(ЦДАМЛ України).

Ліквідація «західноукраїнської філії» ВУАН 1933 р.

Особливо трагічним для зв'язків Західної України з УССР був 1933 р. Відлуння харківських пострілів – самогубств М. Хвильового (13 травня) та М. Скрипника (7 липня) – сприймалося галицькою інтелігенцією як кінець українізації та рішучий поворот Сталіна до тієї національної політики, що здобула Росії Романових сумнозвісну славу «тюрми народів».

Видалення Федора Савченка як надійної «комунікаційної» ланки між ВУАН та НТШ серйозно послабило наукові контакти Києва і Львова. Не стало особи, яка могла б «виїздити валюту» (М. Грушевський) для західноукраїнських співробітників ВУАН (насамперед дійсних членів Академії наук). Зрештою, таких контактів вже не потребував Кремль, до якого чутливо дослухалися у Харкові й Києві. 8 червня 1933 р. Кирило Студинський, ледь не востаннє, звертався до «Світлої Президії ВУАН», тому що *«до кого би я не писав, ніхто не відповідає»*, з такими проханнями:

«Сьогодні вислав я до II Відділу кінець першої части моєї праці (520 сторін машинового, аркушевого письма). Друга часть (на 300 сторін) перебивається [на машинці]. Чиїм накладом вона складається, не знаю докладно. Уявляю собі, що коштом ДВУ або й Академії.

Тому звертаюся з уклінним проханням до Світлої Президії виєднати мені висилку зачету, бо я не дістаю ніякої державної платні на місці і відданий тільки на ласку того, що зароблю моїм мозком і руками. Лежать пакети моїх видань, та не висилаю їх, бо грошей не маю. Машинісці мушу готівкою заплатити, бо не буде інакше перебивати рукопису.

Акад. Вознякові видруковано кілька праць, але грошей – гонорару не прислано. Він теж без ніякої платні, живе поки що з позичених грошей, а дальше і тих не стане, а тоді розв'язка життєвого питання готова скінчитися фатально. Вислав він свого часу кілька праць до Іст[оричної] Секції, та що з ними сталося, не знаю»[274].

К. Студинський наголошував, констатуючи жалюгідний стан наукових контактів галицьких учених з Києвом:

«Ми взагалі нині про Україну, про наукову працю ВУАН знаємо менше, як коли-небудь раніше. А у нас в Галичині виходять дрібниці, що й про них годі згадувати. Значиться, що у нас ніяких заробітків немає.

Подаю акад. Мих[айла] Возняка адресу: вул. Боніфратрів, 14. Біля нього така матеріяльна скрута, що вже від п'яти місяців не платить за помешкання і через те наражений на судові процеси і на евентуальне усунення з приміщення на вулицю»[275].

Своїм другим проханням академік просив вислати на його адресу 5 примірників «Правописного словника» Г. Голоскевича за рахунок належного йому гонорару:

«У нас його купити не можна в хвилині, коли академічний правопис прийняли навіть кола молоді, незважаючи на контрагітацію Мих. Рудницького в "Ділі". Та словників ні вона [молодь], ні ми не маємо і через те виходить нераз у наших рукописах недоладності»[276].

---

[274] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6223, арк. 36.

[275] Там само.

[276] Там само.

Третьою справою, яку порушив у листі К. Студинський, була доля дублетів з книгозбірні Наукового товариства імені Шевченка, що їх майже 20 тис. примірників колишній голова НТШ підготував для передачі до Всенародної бібліотеки України у Києві (ВБУ). Каталог цієї колекції академік, за його словами, надіслав до ВБУ ще два роки тому, але жодної відповіді не отримав.

> «А передусім хотів би я, – наголошував К. Студинський, – щоби комплет "Діла" (від рр. 1880–1916) дістався на Україну до бібліотеки Київської або Харківської. Треба тільки, щоби я мав у руках ліцензію і не більше як 15 доларів на ящики і на оплату порта до границі. Свого часу вислав я один комплет (1880–1929 з невеликим дефектом 1918 р.) до Іст[оричної] Секції у Київі. Коли дублети для Київа не потрібні, я вишлю їх, по вказівці, до Харкова. Прошу уклінно повідомити мене, що маю робити, бо всі дублети не мають доброго приміщення і нищаться, я боюсь, щоб НТШ не хотіло їх, серед матеріяльної скрути, продати. Я, своєю дорогою, наложив на усі дублети руку і не припускаю, щоби НТШ на це зважилося [...]».

Одночасно порушувалася справа заборгованості ВУАН щодо виплат західноукраїнським академікам[277].

Кирило Йосипович вочевидь все ще сподівався на залагодження фінансових справ дійсних членів ВУАН у Західній Україні, маючи, ймовірно, примарну надію на сприяння колишнього наркома освіти, тоді заступника Голови РНК УССР М. Скрипника, якому він свого часу улаштував урочистий прийом у НТШ. 17 вересня 1929 р. у переповненій залі Музею НТШ (майже 250 осіб) відбувся виступ «однієї з наймаркантніших постатей серед комуністів-українців на Україні». М. Скрипник виголосив тоді доповідь про розвиток освіти і науки в УССР[278]. Але вже опальний колишній нарком 7 липня 1933 р. наклав на себе руки.

---

[277] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6223, арк. 36–37.

[278] Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929* / Ryszard Torzecki. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. – S. 227.

Докладніше про цю подію й ширший її контекст див.: Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – С. 124–125.

26 липня 1933 р. копію цього звернення К. Студинського завідувач культпровідділу ЦК КП КП(б)У М. Кіллерог передав для ознайомлення секретареві ЦК С. Косіору на можливе реагування, якого одначе так і не було[279].

Утім, реагування таки було, але не те, на яке сподівався колишній голова НТШ.

Затаврований як відомий совєтофіл та «агент ГПУ», усунутий від керівництва у НТШ, а відтак ледь не суспільний маргінал Кирило Студинський, якого, на додачу, вже почали шельмувати й у підсовєтській Україні, 27–28 липня 1933 р. у листі до свого давнього знайомого Я. Гординського поділився особистими переживаннями та висловив власний погляд на своє майже десятилітнє урядування в НТШ 1923–1932 рр. та тогочасну ситуацію в УССР, роль покійного М. Скрипника для галицько-наддніпрянського єднання тощо:

> «Події на Україні мене приголомшили. Мусить там бути дуже важко, коли ідейний Скрипник наложив на себе руку. Нехай би тільки його смерть окупила зміну режіму на Україні! До мене особисто він ставився дуже гарно, і я все мав найкращу про нього думку. Але погляньте, як навіть "Діло" пише в нинішному числі, що він написав багато цінних наукових праць[280], а ще недавно ставило при ньому в скобках "учений-академік". На галицьку справу глядів він заєдно з високого становища найдальше ідучого єднання».

І далі академік виразно наголошував роль свого ув'язненого київського колеги у цьому процесі:

> «*Коли я міг дещо доброго для НТШ зробити, то головно завдяки йому і Савченкові, що умів справи припильнувати.* Як бачу, московські большевики пішли приступом на Україну та своєю безцеремонною нахабністю перевисшили вдесятеро царську

---

[279] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6223, арк. 21.

[280] К. Студинський покликувався на статтю у львівському щоденнику: *Голод на Україні: Написав для «Діла» д-р Евальд Амменде, ґенеральний секретар Конґресу Національностий (Відень)* // Діло. – 1933. – 28 липня. – Ч. 195. – С. 2–3.

У статті згадувався, зокрема, й покійний нарком освіти УССР М. Скрипник, який, мовляв, опублікував *«немало наукових праць поважного значіння для розвою пролєтарської української культури»*.

владу, за якої бодай нарід не гинув з голоду в роках, коли жнива дописували [...]. Сумно, дуже сумно! А як воно добре, що я станув здалека від громадського життя! [...]»[281] (виділення наше. – *О. Р.*).

Здійснивши «чистку» ВУАН від «ворожих елементів» й втративши контроль над НТШ у Львові після вимушеної відставки його голови К. Студинського, партійно-державне керівництво УССР демонструвало відверте небажання підтримувати українську науку і культуру в Галичині. Ідеологічні міркування вкотре беруть гору над загальнонаціональними інтересами, речниками яких проголошували себе більшовицькі керманичі республіки доби «українізації». Незалежна поведінка львівських членів ВУАН під час листопадової сесії Академії 1929 р. та їхня заява після повернення додому в «ундівській пресі», промови з гострою критикою більшовицького режиму на банкеті з нагоди 60-річчя В. Щурата у присутності совєтських дипломатів (грудень 1931 р.), постійні труднощі з надсиланням валюти за кордон, комплекс інших чинників, насамперед ідеологічного плану, – все це спричиняє те, що восени 1933 р. владні структури підсовєтської України пішли на брутальний розрив зв'язків з галицькими українознавцями.

У вересні 1933 р. апарат культпропвідділу ЦК КП(б)У підготував проект постанови РНК УССР та ЦК Компартії України «Про стан і роботу Всеукраїнської Академії наук». Щодо львівських членів ВУАН у документі пропонувалося:

«Позбавити звання академіків *Возняка*, *Колессу*, *Студинського*, *Щурата*, що, будучи членами Української Радянської Академії і мешкаючи на Західній Україні, цілком запродалися польським поміщикам та, ховаючись за брехливі декларації про інтереси української культури, скерували свою діяльність на відрив Радянської України від СРСР і перетворення її на буржуазну республіку, колонію імперіалістичних держав».

Рівночасно 17 вересня 1933 р. КПВ ЦК КП(б)У підготував російськомовний проект постанови РНК УССР про виключення зі складу дійсних членів ВУАН М. С. Возняка, Ф. М. Колесси, К. Й. Студинського та В. Г. Щурата, в якому, зокрема, йшлося:

---

[281] ЦДІА України, м. Львів, ф. 384, оп. 1, спр. 52, арк. 42 зв.

«В 1929 г. при довыборах членов Всеукраинской Академии наук в состав академиков ВУАН вошли четыре научных работника Западной Украины: Возняк, Колесса, Студинский и Щурат, неоднократно декларировавшие своё сочувствие культурному строительству Советской Украины и своё желание принять в нём участие.

Однако за последнее время выяснилось, что Возняк, Колесса, Студинский и Щурат своими декларациями и заявлениями о сочувствии культурному строительству рабочих и крестьян советской Украины только обманывали украинские трудящиеся массы, только прятали своё настоящее лицо. На самом деле Возняк, Колесса, Студинский и Щурат тесно связались с теми кругами господствующих классов Польши, которые вместе с немецкими фашистами проводят политику интервенции по отношению к Советскому Союзу.

Возняк, Колесса, Студинский и Щурат полностью продались польским помещикам, желающим возвратить себе земли, конфискованные рабочими и крестьянами Советской Украины, и в соответствии с интересами этих помещиков направили свою деятельность на отрыв Советской Украины от СССР и превращения её в колонию империалистических держав.

На основании этого правительство УССР постановляет: лишить звания членов Всеукраинской Академии наук Михаила Возняка, Филарета Колессу, Константина Студинского и Василия Щурата, как агентов польских помещиков и немецких фашистов, как врагов украинских трудящихся масс»[282].

22 вересня ці пропозиції розглянуло й схвалило Політбюро ЦК КП(б)У, вирішивши: «Постанову про позбавлення звання академіків Возняка, Колессу, Студинського, Щурата опублікувати від імені РНК, одночасно з опублікуванням резолюції Президії ВУАН з цього питання». У процесі доопрацювання цього рішення й після погодження з ЦК ВКП(б) дійшли до думки обмежитися постановою академічного керівництва (заховавши, таким чином, за його зігнутими спинами «віслючі вуха» справжніх інспіраторів цієї «акції»).

4 жовтня 1933 р. на засіданні Президії ВУАН за участю її президента О. Богомольця та членів Президії, академіків О. Палла-

---

[282] *Історія НАН України, 1929–1933:* Документи і матеріали.– К., 1998. – С. 294.

діна й О. Гольдмана, вченого секретаря Президії І. Адамовича і кількох запрошених «представників» було розглянуто питання про академіків з Галичини. Зазначалося, що

> «академіки Всеукраїнської Академії наук: Возняк, Колесса, Студинський і Щурат, які неодноразово декларували своє бажання взяти участь у культурному будівництві Радянської України, були обрані на цій підставі до Всеукраїнської Академії наук. На ділі ж Возняк, Колесса, Студинський і Щурат тісно зв'язалися з тими колами панівних класів Польщі, які провадять політику інтервенції щодо Радянського Союзу. Возняк, Колесса, Студинський і Щурат продались польським поміщикам, що прагнуть закабалити трудящих України, відновивши на Україні поміщицький лад».

Відтак, стурбована імперіалістичними «зазіханнями» львівських учених, Президія ВУАН ухвалила:

> *«Академіків Возняка, Колессу, Студинського і Щурата виключити зі складу Академії і позбавити звання академіків як ворогів трудящих мас України»*.

6 жовтня це ганебне рішення надрукувала харківська преса (як інформацію РАТАУ з Києва від 5 жовтня). 15 жовтня про нього стало відомо у Львові, а 28 жовтня західноукраїнська преса оприлюднила і самий текст постанови Президії ВУАН (щоправда, з деякими неточностями)[283].

Федір Савченко – «політик» чи «каер»?

До 1935 р. в СССР для утримання політичних противників російського більшовицького режиму функціонувало п'ять політичних ізоляторів: Верхньоуральський, Суздальський, Тобольський, Челябинський та Ярославський.

Термін «політичний в'язень» офіційно не зафіксоване у документах совєтського режиму, оскільки керівництво СССР заперечувало самий факт переслідування за мотивами політичного інакодумства. Одначе діловодство політичних ізоляторів й спогади їхніх уцілілих колишніх в'язнів дозволяють відтворити реальний контингент цих пенітенціарних закладів.

---

[283] Докладніше див.: Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939).* – С. 538–541.

Статус політичних в'язнів мали далеко не усі противники більшовицького режиму, а передусім ті, хто до 1917 р. разом з більшовиками становив радикальну опозицію царату, тобто меншовики, есери й анархісти. Особливістю цієї репресивної категорії був, як правило, уже наявний досвід відбування покарання у царських в'язницях, на каторзі чи засланні, а відтак і досвід відстоювання власних прав. Знаряддями цієї боротьби були голодування, обструкції, інші протестні акції. Ці обставини змушували правлячу верхівку СССР до часу йти на певні поступки в'язням-соціалістам. У підсумку був фактично проведений вододіл між цією категорією в'язнів й рештою їхніх колег, яких позбавили свободи за політичними мотивами. Перша з цих категорій отримала умовне позначення – «політв'язні» або «політики», інша («неполітики») – «контрреволюціонери» (скорочено – «каери»). У в'язницях СССР до середини 1930-х рр. за замовчуванням визнавалися певні права «політиків», які у кожному конкретному випадку були наслідком їхньої боротьби з адміністрацією місць ув'язнення[284].

Як зауважувалося вище, ув'язнення Федір Савченко відбував у Суздальському та Ярославському політізоляторах. Умови його утримання у Суздалі до певної міри охарактеризувала Ольга Савченко у вищезгаданому листі до К. Студинського.

Ці лаконічні, але напрочуд цінні відомості є можливість доповнити змалюванням ширшого контексту статусу політичного в'язня російського більшовицького режиму – байдуже, чи був це реальний опозиціонер (меншовик, троцькіст, релігійний дисидент тощо) чи умовний «контрреволюціонер», як у випадку Ф. Савченка чи Надії Суровцової, про яку йтиметься далі.

Умови утримання «політиків» узагальнені, зокрема, у працях Жака Россі й Алєксандра Солженіцина. Так, політичний режим ув'язнення (покарання) мав такі ознаки: 1) політичних в'язнів жорстко відокремлювали від криміналітету; 2) «політиків» не залучали до роботи; 3) у взаєминах з тюремною адмі-

---

[284] Федотова И.Н. *«Узники совести» в Советском Союзе в 1920–1930-е гг. (По материалам Суздальского политизолятора)* / И. Н. Федотова, П. Д. Котегова // Вестник Пермского ин-та ФСИН России. – 2016. – № 1(20). – С. 77–78.

ністрацією вони виступали єдиним самоврядним колективом на чолі з виборним старостою; 4) отримували покращений продовольчий пайок, крім того, могли власним коштом купувати продукти харчування; 5) мали право на посилки, у тому числі від «Політичного Червоного Хреста»; 6) не обмежувався обсяг кореспонденції; принаймні щомісяця в'язням дозволяли побачення; 7) за власний кошт могли передплачувати будь-які совєтські друковані видання, а також зарубіжні (крім політичних); 8) не обмежувався час прогулянок[285].

Зрозуміло, що маються на увазі лише типологічні ознаки, які могли суттєво змінюватися у кожному конкретному пенітенціарному закладі й залежати від волі/примх керівництва в'язниці. Принаймні у цитованому вже листі Ольги Савченко до К. Студинського від 2 червня 1932 р. йшлося про те, що бранець мав право щомісяця на один лист, дружина – так само (один лист щомісяця). Дружина планувала провести у липні 1932 р. місячну свою відпустку й щотижня бачитися з чоловіком упродовж дозволеної однієї години. Двічі на тиждень дозволялося (лише дружині!) передавати харчі[286].

Суздальський політичний ізолятор розташовувався у місцевому Спасо-Євфимієвому монастирі. Комплекс його споруд якнайкраще відповідав вимогам органів держбезпеки у безбожницькій совєтській державі. По-перше, монастир мав спеціально призначений для цієї мети арештантський корпус, збудований у першій половині XIX ст.[287] По-друге, периметр монастиря позначав потужний фортечний мур протяжністю майже 1200 м

---

[285] Росси Ж. *Справочник по ГУЛАГу:* В 2 ч. / Жак Росси. – М.: Просвет, 1991. – Ч. 2. – С. 296; Солженицын А.И. *Архипелаг ГУЛАГ:* В 3 т. – Владивосток: Дальневост. кн. изд-во, 1990. – Т. 1. – С. 383.

[286] *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до К. Студинського (1891–1941).* – С. 630–631.

[287] Докладніше про це див.: Федотова И. *К истории монастырских тюрем в России: Суздальская Спасо-Евфимиева обитель как место лишения свободы (конец XVIII – начало XX в.)* / Ирина Федотова // Интеллигенция и мир: Рос. междисцип. журнал соц.-гуманит. наук / Ивановский гос. ун-т, НИИ интеллигентоведения; редкол.: В. С. Меметов (главн. ред.) и др. – 2018. – № 2. – С. 75–86.

з дванадцятьма баштами, які перетворилися на спостережні вежі для охорони. Перша партія в'язнів (11 осіб) надійшла до політізолятора восени 1923 р. Наступного року кількість бранців зросла до 78 осіб, серед яких нараховувався 41 меншовик, по 14 есерів й лівих есерів, решта – позапартійні[288].

1924 р. в'язні влаштували декілька голодувань та інших протестних акцій проти нелюдських умов утримання. Відтак Суздаль відвідала спеціальна комісія ОГПУ, й адміністрація ізолятора змушена була виконати низку вимог в'язнів. З арештантського корпусу багатьох перевели до братського, де раніше містилися чернечі келії, й було сухіше й тепліше. Покращало медичне обслуговування; щоденні прогулянки збільшилися з двох до трьох годин; збільшився обсяг дозволеної кореспонденції – до чотирьох листів щомісяця. Й насамкінець було дозволено передавати з камери до камери продукти харчування, речі й книжки[289]. Одначе на момент перебування Ф. Савченка у Суздальському політізоляторі умови у ньому знову погіршали.

Помилкою було б стверджувати, що усі бранці Суздальського ізолятора були «політиками». З часом континтент його «мешканців» зазнав змін відповідно до спрямованості репресій, які провадила владна верхівка. Насамперед лави в'язнів поповнили більшовики, незгодні з утвердженням режиму особистої влади Й. Сталіна. Невдовзі до них долучилися й позапартійні – так звані «буржуазні спеціалісти» («специ»), наукові працівники. Щодо останніх сталінський репресивний режим, з одного боку, мав на меті насамперед ізолювати їх від суспільства й залякати їхніх колег «на свободі», аби утримувалися від висловлення незгоди з «генеральною лінією партії», а з іншого – надати певний мінімум можливостей для продовження науково-дослідної роботи.

Так, видатний економіст Микола Кондратьєв[290], одноліток Ф. Савченка, писав із Суздальського політізолятора дружині (лютий 1932 р.):

---

[288] Федотова И.Н. *«Узники совести» в Советском Союзе...* – С. 78.

[289] Там само. – С. 79.

[290] Див.: Марочко В.І. *Кондратьєв Микола Дмитрович (04.03.1892–17.03.1938)* / В. І. Марочко, Д. В. Грузін // Енциклопедія історії України:

«Камера – довольно просторная. Есть приличный стол, табуретки, так что можно читать и писать. Тепло. Прогулка – два раза в день, поэтому воздуху вполне достаточно. Вопреки ожиданиям и в отличие от Бутырской тюрьмы питание здесь превосходное [...]. По качеству оно мало отличается от домашнего... Администрация изолятора очень корректна и внимательна. Вообще нужно сказать, что Суздальский изолятор производит на меня впечатление очень благоустроенного и культурного места заключения»[291].

Читаючи цю «Оду Суздальському політізолятору», варто враховувати, що писав ці рядки автор «теорії економічних циклів», оглядаючись на в'язничного цензора й бажаючи підбадьорити дружину. А в Бутирках й справді годували украй погано...

Інакше виглядала кореспонденція Миколи Шрага, товариша по недолі Ф. Савченка у «справі УНЦ». 1933 р., перебуваючи у Суздальському політізоляторі, він звернувся із заявою до керівництва ОГПУ й запропонував власні послуги по «висвітленню» засудженої української інтелігенції. Його пропозицію схвалили, присвоївши новоспеченому сексоту перший псевдонім – «Плановик». Відтак у жовтні 1933 р. М. Шраг був звільнений й переведений на поселення до Саратовської обл.[292]

Утім, саме «реабілітаційні» свідчення Миколи Ілліча від 11 березня 1965 р. дозволяють окреслити коло засуджених у «справі УНЦ» осіб, які після «вироку» потрапили до Суздальського політізолятора й розмови з якими він украй лаконічно відтворив чвертьстоліття по тому. Так, *Всеволод Голубович* розповідав М. Шрагу, що під час «слідства» дав неправдиві свідчення щодо себе та інших. *Іван Лизанівський*, сокамерник Миколи Іллі-

---

У 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5: Кон–Кю. – С. 19–20.

[291] Цит. за: Горбунов С.В. *Узник «святого монастыря»: Краеведческие очерки* / С. В. Горбунов, Г. К. Шутов. – Иваново: Талка, 1994. – С. 104; Федотова И.Н. *«Узники совести» в Советском Союзе в 1920–1930-е гг.* – С. 80.

[292] Волчек Д. *Агент по интеллигенции. История профессора, работавшего на НКВД:* [Николай Шраг]: [Бесіда з петербурзьким дослідником Костянтином Богуславським] / Дмитрий Волчек // Радио Свобода, 21 июля 2019 г.: [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.svoboda.org/a/30058869.html [відвідано 18.11.2019].

ча, разом із ним дивувався, як була сфальшована їхня «справа». *Микола Чечель*, «найближчий товариш» М. Шрага. За словами останнього,

> «відбуваючи покарання у Суздальському політізоляторі, ми дорікали один одному, що давали брехливі свідчення щодо своєї нібито участі у контрреволюційній організації»[293].

Із ще одним репресованим у «справі УНЦ» – *Іллею Холодним* – М. Шраг після політізолятора зустрівся знову у Саратові 1936 р. Обидва нарікали на сумну долю й незаслужене покарання[294].

Згадував Микола Ілліч й про секретаря М. Грушевського, який утримувався у Суздалі. І знову ж таки лише крихти інформації:

> *«Савченка Федора Яковича знав мало. Чув про нього раніше як професора й близького співробітника Грушевського. Уперше пізнав ближче його, приблизно, 1935 р. у Суздальському політізоляторі. Я раніше не чув, щоби він брав яку-небудь участь у політичному житті»*[295].

Федір Савченко у ієрархії суздальських бранців належав вочевидь до якоїсь проміжної («гібридної») категорії: ані чистий «політик», ані чистий «каер». Річ у тім, що за обвинувальним висновком у «справі» «Українського Національного Центру» (21 жовтня 1931 р.) належав він до організації, яка, принаймні віртуально, являла собою

> «блок украинских и галицийских антисоветских партий и отдельных групп украинской антисоветской общественности, созданной на базе “единого национального фронта” для борьбы с Соввластью»[296].

Одначе членом будь-якої української партії (крім умовної партії вітчизняної соціогуманітаристики) Ф. Савченко не був, так само як і до фантомного «УНЦ» не належав, хоча заочно був кооптований туди ГПУ УССР.

---

[293] ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 118, арк. 10–14.

[294] Там само, арк. 13.

[295] Там само, арк. 12.

[296] *З обвинувального висновку у справі «Українського національного центру»*, 21 жовтня 1931 р. // Пристайко В. *Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)*. – С. 198.

Ольга Савченко стверджувала, що саме у Суздальському політізоляторі її чоловік почав працювати над десятимовним словником, який довів вже у Саратові до літери «С»[297].

Значно менше відомо про перебування Федора Яковича у Ярославлі. Але атмосферу щоденного життя у Ярославському політичному ізоляторі яскраво відтворила Надія Суровцова, «польська шпигунка», яка відбувала покарання у ньому на початку 1930-х рр. Відповідний розділ її славетних мемуарів так і зветься – *«Ярославль: Спогади з могили. Memoires d'outre tombe»*[298].

Спогади Надії Віталіївни зафіксували фрагменти повсякденного побуту, вочевидь, аналогічного чи принаймні подібного до ярославського повсякдення Федора Савченка. До речі, Н. Суровцова була доктором філософії з віденським дипломом й аспіранткою акад. Д. Багалія. Отже, у її мемуарах йшлося:

> «Радістю в житті була [...] бібліотека. Окрім белетристики, були книжки з соціології, економіки, ряд книг іноземними мовами. Дозволялося брати дві книги на тиждень. Ніде й ніколи не читалося з такою насолодою і продуктивністю, як в одиночці, і саме не в слідчій, а, так би мовити, нормальній. Дозволяли і передплату газет. Я передплачувала центральні, українські, літературну і англійську газети. Це доповнювало недостатність двох бібліотечних книг. Пізніше я почала передплачувати книжки, вступила до заочного агротехнікуму, отримувала звідти лекції, з дому мама прислала всього Леніна, Маркса, Геґеля, Енгельса. В мене зібралася пристойна бібліотечна полиця, і я могла починати життя. Дивне то було життя! [...] І все ж таки я вела дуже педантичний і діловий спосіб життя [...]»[299].

Невдовзі по комплектуванню власної бібліотечки прийшов задум зайнятися літературною працею. Н. Суровцова звернулася за дозволом до Секретно-політичного відділу ОГПУ у Москві, звідки через місяць дістала позитивну відповідь:

---

[297] *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до К. Студинського (1891–1941)*. – С. 673.

[298] Суровцова Н. *Спогади* / Надія Суровцова; упорядкув., допоміжні покажчики Л. Лук'янової. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1996. – С. 226–261.

[299] Там само. – С. 230–231.

«Мені купили паперу, і я почала працювати. Читання, заняття економікою, бухгалтерією, стенографією, японською, італійською, пізніше тюркською і вірменською мовами, реґулярне писання, господарські турботи, фізкультура, "міжнародні" систематичні спостереження життя політізолятора, все це цілком заповнювало мій робочий день. Тепер це може й дивно звучить, але мені часто не вистачало часу, так я була зайнята. Тяжко судити, що зі мною сталося б за інших обставин, але такому способу життя я зобов'язана тим, що зберегла і здоров'я, і, що ще важливіше, відносно мало ушкоджену психіку»[300].

Відтак дні минали у щоденних інтелектуальних вправах:

«Я писала якусь компіляційну історію соціалізму [...]. Матеріали я використовувала бібліотечні [...]. А тоді, й це було найулюбленіше моє заняття, писала спогади, починаючи з раннього дитинства. Дійшла я, якщо не помиляюсь, до революції сімнадцятого року. Такі мемуари давали мені величезну насолоду. Я писала докладно, цілком поринаючи в минуле, і картини різноманітного середовища – революційного, студентського, в якому я народилась і виросла в Києві, гоголівського, старосвітського, поміщицького – прабабусь у селі, з усіма зустрічами, людьми, забирали мене цілком із нинішнього»[301].

Жорстко обмежувалася кореспонденція із зовнішнім світом:

«Додому я писала раз на місяць. Раз на місяць мені давали листа від мами. Це листування, безжалісно почикрижене цензурою, зберігалося до 36 року [...]»[302].

Змалювала Надія Віталіївна й загальне голодування й відмову в'язнів від прогулянок на знак протесту – з вимогою зміни режиму, вивезення психічно хворих, недужих й голодуючих до Москви й поліпшення харчування решти. Серед загальної солідарності бранців виявився один «дисидент»:

«І лиш один штрейкбрехер, одеський професор [Михайло] Слабченко (на жаль і сором – українець) непевними кроками під поглядами з усіх вікон ходив по каторжному кругу. Його бойкотувала потім уся тюрма. Ми голодували три доби. А потім по

---

[300] Суровцова Н. *Спогади*. – С. 231.

[301] Там само.

[302] Там само.

камерах пішов обхід і пояснив, що наші вимоги Москва задовольнила»[303].

У листопаді 1935 р. за наказом наркома внутрішніх справ СССР Г. Ягоди усі п'ять чинних політичних ізоляторів були перейменовані на в'язниці особливого призначення НКВД. Невдовзі після зміни назви змінилися й умови утримання «спецконтингенту» – стали набагато жорсткішими.

Після відбуття п'ятирічного терміну покарання, згідно з ухвалою Особливої наради при НКВД СССР від 10 березня 1936 р., він мав замешкати у Саратові терміном на три роки. Це рішення ОСО було легітимізоване постановою ЦВК СССР від 7 квітня 1936 р. У Саратові Федір Якович викладав у школах англійську, а у міській консерваторії італійську мову, удома ж працював над десятимовним словником, який довів до літери «С».

18 жовтня 1937 р. був удруге заарештований як учасник «контрреволюційної есерівської націоналістичної групи». Свого часу нами висловлювалася гіпотеза, що, як і «керівник есерівської націоналістичної групи» Й. Гермайзе, Ф. Савченко одержав ще десять років таборів або ж, за нашим припущенням 1994 р., невдовзі помер в ув'язненні чи був страчений (що видавалося нам найвірогіднішим)[304].

Утім, подальші наукові пошуки дозволили з'ясувати обставини загибелі колишнього секретаря М. Грушевського. У дослідженні О. Юркової, присвяченому діяльності Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського й, зокрема, долі її колишніх співробітників, уточнювалося, що Ф. Савченко у жовтні 1937 р. потрапив вдруге за ґрати разом з іншими засланими українськими ученими, зокрема О. Гермайзе. А 4 січня 1938 р. його «справу» було виокремлено з групової «справи» заарештованих й спрямовано «на додаткове опрацювання»[305].

---

[303] Суровцова Н. *Спогади*. – С. 258.

[304] Див.: Рубльов О.С. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.)*. – С. 288; Його ж. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – С. 354.

[305] Юркова О. *Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.)*. – С. 252.

Російський незалежний журналіст, історик, письменник й публіцист з Архангельська Юрій Дойков (нар. 20.07.1955) у своєму дослідженні «П. П. Чубинский. Предтеча украинской свободы» (2007) згадує серед українських дослідників постаті та діяльності Павла Чубинського й Федора Савченка, *«автора капитального исследования "Заборона українства 1876 р." (Харків–Київ), 1930, переизданного Гарвардским университетом в 1970 г.»*[306]. Архангельський історик зазначав:

> «Монографию Савченко я читал в 2003 г. в Мюнхенской "Bayerische Staatsbibliothek". В Киеве, как сказали мне позднее киевляне, книга Савченко имеется всего в одном экземпляре…»[307].

Зрештою, аналогічну ситуацію констатував й петербурзький учений Алєксєй Міллер:

> «Из всех московских библиотек киевское издание книги Савченко сохранилось только в РГБ»[308].

Ю. Дойкову вдалося з'ясувати долю Ф. Савченка після другого арешту 18 жовтня 1937 р. У книзі він наводить відповідь УФСБ по Саратовській обл. на його звернення:

> «На Ваше обращение от 31 января 2006 г. сообщаем, что по имеющимся в Управлении ФСБ России по Саратовской области материалам архивных прекращённых уголовных дел проходят:
>
> *САВЧЕНКО Фёдор Яковлевич*, 1892 г. рождения (8 февраля), уроженец г. Полтавы, арестованный 18 октября 1937 г. УНКВД по Саратовской области. До ареста проживал в г. Саратове (являлся административно ссыльным), работал в консерватории преподавателем итальянского языка.
>
> 13 февраля 1938 г. осуждён постановлением тройки при УНКВД по Саратовской области к ВМН по обвинению в прове-

---

[306] Дойков Ю. *П. П. Чубинский. Предтеча украинской свободы (1839–1884)* / Юрий Дойков. – Архангельск, 2007. – С. 17.

Книзі передує пронизливий епіграф: *«Идея украинской свободы вынашивалась в оренбургских степях (Тарас Шевченко) и архангельской тундре (Павло Чубинский)»*.

[307] Дойков Ю. *П. П. Чубинский. Предтеча украинской свободы…* – С. 17.

[308] Миллер А.И. *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)* / А. И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 7.

дении антисоветской агитации и участии в антисоветской деятельности. Сведений о приведении в исполнение постановления тройки в материалах дела не имеется»[309].

29 травня 1989 р. на підставі Указу Президії Верховної Ради СССР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій…» Ф. Я. Савченко був посмертно реабілітований прокуратурою Саратовської обл.

У тій же відповіді УФСБ по Саратовській обл. згадувалася ще одна особа, заарештована у групі викритих місцевими енкаведистами «контрреволюціонерів». Йшлося про українського мовознавця, співробітницю ВУАН Ольгу Андрієвську[310]:

«*АНДРИЕВСКАЯ Ольга Трофимовна*, 1876 г. рождения (29 июня), уроженка с. Рожновка бывш. Черниговской губернии, арестованная 28 ноября 1937 г. УНКВД по Саратовской обл. До ареста проживала в г. Саратове (являлась административно ссыльной), определённого места работы не имела, находилась на иждивении родственников.

8 декабря 1937 г. осуждена постановлением тройки при УНКВД по Саратовской обл. к ВМН по обвинению в проведении антисоветской деятельности. Постановление приведено в

---

[309] Дойков Ю. *П. П. Чубинский. Предтеча украинской свободы…* – С. 17.

[310] *Андрієвська Ольга Трохимівна (Трофимівна)* (16/29).06.1876–11.12.1937) – мовознавець, діячка українського національно-демократичного руху. Закінчила Чернігівське єпархіальне училище. Працювала з М. Коцюбинським у статистичному бюро Чернігівської губернської земської управи. Належала до Чернігівського літературно-театрального товариства, яке делегувало її 1903 р. до Полтави на відкриття пам’ятника І. Котляревському. Слухачка українських наукових курсів у Львові (1904). Член Чернігівського осередку «Просвіти», місцевого осередку РУП (1905). 1906 р. арештована, відбувала покарання у Чернігівській в’язниці (1907). Згодом виїхала за кордон. 1914 р. повернулася до Чернігова. 1917 р. делегована до Української Центральної Ради. Була секретарем ради Союзу українських автономістів-федералістів; належала до Української партії соціалістів-федералістів, секретар партії. У 1920-х рр. – співробітниця ВУАН (учений-діловод, бібліотекар Комісії для складання словника української живої мови). Заарештована у «справі» СВУ; 4 лютого 1930 р. засуджена до 7 років таборів. 15 лютого 1935 р., після перегляду «справи», заслана до Саратова.

исполнение 11 декабря 1937 г. в г. Саратове, где одним из мест захоронения жертв политических репрессий является Воскресенское кладбище»[311].

28 вересня 1958 р. ухвалою президії Саратовського обласного суду О. Т. Андрієвська була реабілітована. Одночасно саратовські ефесбешніки повідомляли, що фотографій вищеназваних осіб у матеріалах «справ» немає…

10 серпня 1938 р. емерит К. Студинський, який вже мав час на упорядкування власного архіву й написання мемуарів, писав Я. Гординському:

«Щойно завтра скінчу мої спогади (1885–1905 р.). Розлізлися трохи, але, як бачу, з користю. Вкінці, прочитаєте…

Над дальшою частиною (1926–1931) думаю, а зглядно збираю матеріяли. Перед усім порядкую преінтересні листи Фед[ора] Як[овича] Савченка. Вже зібрав їх біля 250. Скільки там чудового матеріялу для ілюстрації праці в Академії та безконечних інтриг різних людців против Грушевського, мене, Савченка та всіх сторонників першого із нас. Багато в моїй пам'яті затратилося, а в листах Вашого й мого приятеля все те віджило. *Ми оба листувалися недовго, та я був його добрим кореспондентом, а він – моїм незрівняним. Оба ми не поминали ніяких подробиць з львівського чи київського життя*»[312].

Й насамкінець цього сюжету пророче зауваження:

«До кінця місяця сподіюсь перетрясти усі мої листи і впорядкувати. *Дещо я використаю, а багато використають ті, що по мені прийдуть*»[313] (виділення наше. – *О. Р.*).

Картину останніх місяців життя Ф. Савченка до певної міри можна реконструювати за листуванням його дружини з К. Студинським 1939 р. Так, у листі Ольги Савченко із Саратова до Львова від 28 жовтня 1939 р. йдеться:

«Дорогі, всю ніч не могла спати, так мене схвилювала передача промови Кирила Осиповича по радіо. Щаслива, що здорові, бадьорі, енергійні. Великі дні переживаєте! Дочекалися об'єднання України! Здавалося це таким несбиточним! Мені також

---

[311] Дойков Ю. *П. П. Чубинский. Предтеча украинской свободы…* – С. 17–18.

[312] ЦДІА України, м. Львів, ф. 384, оп. 1, спр. 52, арк. 82.

[313] Там само, арк. 82–83.

це дає надію, що незабаром дочекаюсь і я такого щасливого дня, що буду разом з *чоловіком, про котрого, не дивлячись на всі скрізь заходи, від липня минулого року не маю ніякої звістки, не знаю, де він і чи жив*»[314] (виділення наше. – *О. Р.*).

Саратовська кореспондентка К. Студинського, вочевидь, цілком щиро, хоча й у річищі офіційної совєтської пропаганди, оцінювала події «золотого вересня». Одночасно вона розповідала про власні щоденні турботи й мимохідь повідомляла про дату повторного арешту Федора Яковича:

«Праця, виховання небоги Зоєчки, доньки Зиночки, котру ми взяли на виховання, та[к] як її батько та мати померли, заповнюють день і дають мету життя. *18 жовтня минуло два роки, як я в розлуці з чоловіком*. Після подорожі влітку до Москви загубила вже надію бачитись з ним, але зараз я надіюсь, що, може, Ви зможете допомогти переконати, що він лояльний і бажав об'єднання України. Знаю, що Ви тепер дуже заняті, але надіюсь, що ця остання моя надія здійсниться [...]»[315] (виділення наше. – *О. Р.*).

У вищенаведених фрагментах листування Ольги Богумилівни маркуються дві дати – *18 жовтня 1937 р.* як дата повторного арешту Федора Савченка й *липень 1938 р.* – припинення будь-яких звісток від заарештованого, а відтак з великою вірогідністю термін виконання злочинного позасудового рішення Саратовського УНКВД від 13 лютого 1938 р. про вбивство ученого. Рік по тому, його дружина все ще «турбувала» союзні інстанції («подорож влітку до Москви») вимогами перегляду «справи» Ф. Савченка.

Наступний й останній (принаймні виявлений на сьогодні) лист О. Савченко до К. Студинського від 7 грудня 1939 р. свідчить, що й львівський академік звично для себе підключився до перегляду «справи» свого колишнього приятеля:

«Дуже дякую Високоповажаного Кирила Осиповича за кореспонденцію з Київа. Не знаю, як і дякувати за його турботи й відношення [...]. Легко жити, коли можеш надіятись! Сьогодні одер-

---

[314] *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)*. – С. 667.

[315] Там само. – С. 667–668.

жала з Москви повідомлення, що лист мій дійшов. Написав його юристконсульт – фактичний матеріял я йому дала».

І далі цінне свідчення вже фактично удови про перебування Федора Яковича у саратовському засланні:

«Ф[едір] з Ярославлю був сюди вислан на три роки. Викладав в двох школах англ[ійську] мову й в консерваторії італійську. В инших вузах йому не можна було працювати. Крім праці в школі й дома, ніде не бував. Та[к] як ми нікогисенько не знали, і бажання не було робити знайомства. Дома працював над десятимовним словником, який почав ще в Суздалі, і довів його до літери С [...]»[316].

Львівський кореспондент Ольги Савченко саме у цей час наближався до завершення свого земного шляху, вочевидь не знаючи ще про це. Зовні здавалося, що це був пік його життєвої «кар'єри». Містку характеристику постаті К. Студинського і його гуманітарної місії часів совєтської окупації західноукраїнських теренів 1939–1941 рр. подав Кость Паньківський, зауваживши, що найкраще (без маски) людина проявляє себе на фронті й у в'язниці. Тоді, мовляв, з'ясовується її справжня вартість. А часи російського більшовицького панування передвоєнної доби, на його думку, синтезували у собі обидва цих виміри (і фронт, і тюрму):

«Через віддаль часу і простору, бачимо, як центральну світлу постать нашої громади в тих часах – проф. Кирила Студинського. З приводу свого "радянофільства" стояв він останніми роками перед війною осторонь громадського життя, відійшов від керівництва НТШ, де довший час головував. Большевики покликали його негайно після приходу на голову філіялу ВУАН у Львові і до праці в університеті, де був замісником ректора. Та в першу чергу він став депутатом Верховної Ради Союзу. І на тому пості показав себе правдивим і невстрашним оборонцем усіх загрожених і потерпілих, що не боявся виступити в захист покривджених перед самим Сталіним. Його кабінет в Академії Наук став прибіжищем усім, кому грозило нещастя. Багато людей – тих, що завдяки його заходам дістали паспорти або уникнули арешту й вивезення – завдячують йому своє життя. І я був кілька разів

---

[316] *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)*. – С. 673.

з проханням у проф. Студинського, який мене добре знав ще змалку, – Богу дякувати, не у власних справах»[317].

«Справа» його «незрівнянного кореспондента» – Федора Савченка – й доля його дружини/удови були також у центрі турбот К. Студинського восени 1939 р. У червні 1941 р. академіка силоміць вивезли зі Львова й, вірогідно, на початку липня того ж року у перебігу примусової евакуації/депортації розстріляли без суду й свідків…

Аналіз вищенаведеної й додатково виявленої в архівах інформації дозволив реконструювати обставини другого арешту й останніх місяців життя колишнього особистого секретаря акад. М. Грушевського.

Отже, йшлося про сфабриковану Управлінням ГБ по Саратовській області у жовтні–листопаді 1937 р. слідчу «справу» № 12727[318] на 8 осіб адміністративно засланих: 1) Андрієвську Ольгу Трохимівну; 2) Гермайзе Йосипа Юрійовича; 3) Гончаренко Євдокію Олексіївну; 4) Дорошкевича Гліба Костянтиновича; 5) Коцюбинську Наталію Антонівну; 6) Курську Марію Іванівну; 7) Палька Петра Семеновича; 8) Савченка Федора Яковича.

Місцеві енкаведисти стверджували:

«Управлением НКВД по Саратовской обл. была вскрыта и в октябре месяце 1937 г. ликвидирована в г. Саратове контрреволюционная эсеровская националистическая группа, состоящая из административно ссыльных, проходивших ранее по контрреволюционно-эсеровским-националистическим организациям на Украине (дело УВО, УНЦ, СВУ). Привлекаемые по данному делу лица, находясь в г. Саратове, проводили антисоветскую деятельность, объединяя враждебные силы и подготавливая из них кадры, способные к активной вооружённой борьбе с советской властью. С этой целью участники контрреволюционной группы в 1936–1937 гг. организовывали конспиративные выезды на Украину отдельных своих участников, которые там встречались с видными, руководящими контрреволюционной

---

[317] Паньківський К. *Від держави до Комітету (Літо 1941р. у Львові)* / Кость Паньківський. – 2-ге вид. – Нью-Йорк–Торонто, 1970. – С. 27.

[318] Передана до архіву, «справа № 12727» трансформувалася на архівно-слідчу справу № 8271.

деятельностью лицами и получали от них контрреволюционные установки для реализации их в Саратовской обл.»[319]

Такі виїзди, мовляв, здійснювали Й. Гермайзе 1937 р., який зустрічався у Києві з Т. Гавриленком й А. Кримським, й Є. Гончаренко, яка того ж року тричі відвідувала засудженого О. Шумського. Після повернення Й. Гермайзе, останній, мовляв, на спеціальних «збіговиськах» орієнтував учасників групи щодо отриманих «контрреволюційних настанов». Тоді ж спільники виробляли заходи щодо практичного втілення цих «підривних» планів[320].

Євдокія Гончаренко й справді неодноразово відвідувала свого чоловіка Олександра Шумського у Красноярську. Перший її візит до засланця, щойно переведеного з Соловків, чекісти зафіксували 8 січня 1936 р.[321] Вона вимагала поліпшення умов утримання й лікування колишнього наркома освіти УССР. Але вже на початку 1937 р. НКВД СССР ініціював «справу» щодо «підпільної контрреволюційної діяльності серед українського заслання та зв'язків українського заслання з контрреволюційним підпіллям України». Відтак у колі підозрюваних опинилися українські діячі, які відбували терміни покарання у Курську, Омську, Саратові. Так, у квітні 1937 р. в одному з обіжників НКВД СССР, спрямованому до керівництва обласних управлінь репресивного відомства у Красноярську, Омську й Саратові, йшлося:

«Слід гадати, що вказівки про підпільну роботу по боротьбистській лінії можуть виходити насамперед від Шумсько-

---

[319] *З обвинувального висновку у справі № 12727 на обвинувачених Й. Ю. Гермайзе, Ф. Я. Савченка, Н. А. Коцюбинську, Г. К. Дорошкевича, П. С. Палька, Є. О. Гончаренко, О. Т. Андрієвську, М. І. Курську*, 10 грудня 1937 р. // *Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти* / публікація В. І. Пристайка та Ю. І. Шаповала. – К.: Інтел, 1995. – С. 335.

[320] Там само. – С. 335.

Документ також опублікований повністю: *Обвинувальний висновок УНКВД по Саратовській області у справі на обвинувачених Й. Гермайзе, Ф. Савченка та ін.*, 10 грудня 1937 р. // Шаповал Ю. *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали*. – К.–Львів: Україна модерна; Укр. пропілеї, 2017. –С. 528–533.

[321] Шаповал Ю. *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали*. – С. 171.

го О. Я., члена центру УВО, який відбуває заслання у м. Красноярську. За нашими відомостями, через дружину Шумського – Гончаренко (проживає у м. Саратові) – здійснюється зв'язок Шумського з активом українського контрреволюційного підпілля… УНКВД Саратовської області встановити за Гончаренко ретельне агентурне спостереження, узявши її в активну розробку й надалі про всі випадки виїзду Гончаренко із Саратова ставити до відома 4 відділ ГУГБ та зацікавлені органи»[322].

Отже, сфабрикована Саратовським УНКВД «справа» так званої «контрреволюційної есерівської націоналістичної групи» вістрям своїм була спрямована проти дружини «націонал-ухильника» О. Шумського – Є. Гончаренко. З восьми обвинувачених «змовників» шестеро провини не визнали, винними «виявилися» лише двоє (принаймні погодилися на визнання провини) – Наталія Коцюбинська й Федір Савченко. До речі, «свідчення» останнього, а також покази Павла Височанського, Зенюка й Дила стали єдиним вербальним «доказом» провини членів групи. В обвинувальному висновку «провина» кожного з підслідних обґрунтовувалася так:

«Изобличается показаниями обвиняемого САВЧЕНКО (л. д. 19–66) и свидетельскими показаниями ВЫСОЧАНСКОГО, ЗЕНЮКА, ДЫЛО (л. д. 157–174)»[323].

В обвинуваченнях Гліба Дорошкевича, крім стандартних закидів в участі у «контрреволюційних збіговиськах групи», наклепах на нову Конституцію СССР, підтримці необхідності боротьби, «спрямованої на повалення соввлади», «прославлянні фашизму й правотроцькістської банди», містилося й звину-

---

[322] Шаповал Ю. *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали*. – С. 174.

[323] *Обвинувальний висновок УНКВД по Саратовській області у справі на обвинувачених Й. Гермайзе, Ф. Савченка та ін.*, 10 грудня 1937 р. // Шаповал Ю. *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали*. – С. 529–533.

Щодо самого Ф. Савченка висновок містив невеликий нюанс: «Виновным себя признал (л. д. 19–66), полностью изобличается свидетельскими показаниями *Высочанского*, *Зенюка*, *Дыло* (л. д. 157–171)» (Там само. – С. 530).

вачення у підтримуванні *«контрреволюційного зв'язку зі своїм братом Олександром Дорошкевичем, який мешкає у м. Іжевську»*[324]. Отже, життєві шляхи Ф. Савченка і його запеклого критика Олександра Дорошкевича перетнулися ще раз (принаймні віртуально).

8 грудня 1937 р. Трійка УНКВД по Саратовській області вирішила розстріляти О. Андрієвську, Є. Гончаренко, Г. Дорошкевича, Н. Коцюбинську й П. Палька. Усіх їх убили 11 грудня 1937 р. Йосип Гермайзе та Марія Курська тим же позасудовим органом того ж дня були «засуджені» до 10 років таборів[325]. Що ж до Ф. Савченка, то постанова УГБ НКВД СССР по Саратовській області від 4 січня 1938 р. стверджувала щодо нього виявлення «нових обставин справи, які вимагають додаткового розслідування», а тому увесь матеріал на обвинуваченого виокремлювався із групової слідчої справи в окреме провадження[326].

Вірогідно, що згода Федора Яковича співпрацювати зі «слідством» відтермінувала фатальне рішення у його «справі». Тим не менше 13 лютого 1938 р. Трійка при УНКВД по Саратовській області ухвалила його стратити за обвинуваченням у «проведенні антисовєтської агітації й участь в антисовєтській діяльності». Але убили його лише у липні 1938 р. – саме тоді дружина втратила з ним будь-який зв'язок. Вірогідно, його планували використати як свідка під час масштабного процесу «контрреволюційної есерівської організації», але «справа» розсипалася[327].

* * *

Прізвище Федора Савченка і його наукова спадщина були виведені із мороку забуття 1970 р. завдяки Гарвардській серії

---

[324] *Обвинувальний висновок УНКВД по Саратовській області у справі на обвинувачених Й. Гермайзе, Ф. Савченка та ін.*, 10 грудня 1937 р. – С. 530–531.

[325] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 49534, арк. 118.

[326] *Постанова УНКВД по Саратовській області у справі на обвинуваченого Ф. Савченка*, 4 січня 1938 р. // Шаповал Ю. *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали*. – С. 539.

[327] Висловлюємо вдячність канд. іст. наук Роману Подкуру за інформацію про цей задум союзного НКВД.

українознавчих дослідів[328], першим випуском якої стало перевидання праці «Заборона українства 1876 р.» з передмовою Омеляна Пріцака «Федір Савченко і його праця» й вступною статтею Василя Дмитришина[329]. Саме з гарвардським перевиданням дослідження Ф. Савченка знайомився 2003 р. у Мюнхені Ю. Дойков.

Рецензуючи передрук «Заборони українства 1876 р.», головний редактор «Українського історика» Л. Винар писав, презентуючи по суті квінтесенцію діаспорних відомостей про особистого секретаря акад. М. Грушевського, враховуючи й цитовану вище мемуарну розвідку Н. Полонської-Василенко 1962 р.:

> «Як відомо, Савченко "був правою рукою" Грушевського, він проживав довгий час у Парижі і повернувся в Україну в 1925 р. О. Пріцак також подає, що в 1931 р. академік Грушевський був депортований, а всі його установи ліквідовані і тоді також зник безвісти Савченко. Тут треба зазначити, що біографію Савченка надзвичайно важко відтворити через брак відповідних джерел. Проте проф. Н. Полонська-Василенко датує повернення Савченка 1924 р., а дату заслання визначує 1934 р. [...] В цій праці авторка також пише, що його заслано на Сибір, а незабаром заслано також його жінку, родичку М. С. Грушевського. Дальша їх доля невідома [...]»[330].

Певні претензії мав Л. Винар й до вступних статей до перевидання:

---

[328] Див. докладніше: Пріцак О. *Чому катедри українознавства в Гарварді?: Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973)* / Омелян Пріцак. – Кембрідж, Масс. – Нью-Йорк: Фонд катедр українознавства, 1973. – XXXVI, 188 с.

[329] Див.: *Федір Савченко. Заборона українства 1876 р. / Fedir Savchenko. The Suppression of the Ukrainian Activities in 1876*: Reprint of the Kiev 1930 edition with an editor's preface: «Fedir Savchenko and his work» by Omeljan Pritsak and with an introduction by Basil Dmytryshyn. – München: Wilhelm Fink Verlag, 1970. – XXIX, 415 p.

[330] Винар Л. [Рец. на кн.]: *Федір Савченко. Заборона Українства 1876 р.* Київ: ДВУ, 1930 (Передрук): The Suppression of the Ukrainian Activities in 1876 / Edited by the Harvard Committee on Ukrainian Studies. – München: Wilhelm Fink Verlag, 1970, XXIX, 415 p. / Любомир Винар // Український історик. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1970. – № 4 (28). – С. 107.

«Треба підкреслити, що в обидвох супровідних статтях не знаходимо критичної аналізи і оцінки праці Савченка, а також загальної оцінки його історичних студій та визначення їхньої ваги в українській історіографії. Це треба було подати в одній із вступних статей».

Насамкінець рецензент стверджував:

«Не улягає сумніву, що праця Ф. Савченка є цінним надбанням в українській історіографії і як така заслуговувала на нове видання. З технічного боку видана надзвичайно дбайливо, за що належиться признання мюнхенській друкарні Фінка. Думаємо, що проф. Пріцак і його співробітники добре зробили, що включили студію Савченка в серію публікацій Гарвардського Комітету Українознавчих студій і цим уможливили ширшим колам дослідників і читачів ознайомитися з її змістом [...]»[331].

Наприкінці 1980-х рр. починається активне впровадження в історіографічний процес наукового доробку акад. М. Грушевського та його львівської й київської шкіл. Серед цих праць гідне місце зайняли й дослідження Ф. Савченка. Так, свою монографію «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)» (2000)[332] петербурзький історик Алєксєй Міллєр розпочинає вступом, вже у перших рядках якого подається характеристика наукового доробку Ф. Савченка і його *magnum opus*:

«Первая и последняя книга о политике властей Российской империи в “украинском вопросе” была написана в конце 20-х гг. украинским историком Фёдором Савченком. Он и другие сотрудники М. С. Грушевского, вернувшегося в Советский Союз в 1924 г. и возглавившего секцию истории Украины Исторического отделения АН УССР, сделали в то время много для изучения темы. Книга Савченко в определённом смысле подводила итог этой работы – она включала в себе обширный корпус документов, по большей части публиковавшихся впервые, и с разной степенью подробности касалась всех ключевых эпизодов этой истории [...]. Работа Савченко определила представление о теме

---

[331] Винар Л. [Рец. на кн.]: *Федір Савченко. Заборона Українства 1876 р.* Київ: ДВУ, 1930 (Передрук)... – С. 108–109.

[332] Миллер А.И. *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)*. – 260 с.

среди тех историков, кто занимался близкими сюжетами. По сути дела считалось, что Савченко тему “закрыл”. Только в конце 80-х гг. британский историк Дэвид Саундерс снова обратился к изучению политики властей по отношению к украинскому национальному движению в начале 1860-х гг. […]»[333].

Російський дослідник у притаманній усім його російським колегам «делікатній» манері волів не з’ясовувати, чому упродовж понад півстоліття тема національної політики царату в українському питанні виявилася «закритою». Можливо, ця тема не надто віталася у історіографії СССР з її шовіністичним російським спрямуванням й облудливою «інтернаціоналістською» риторикою? Зрештою, вимагати аж так багато від ліберал-імперця Алєксєя Міллєра, мабуть, не варто[334].

Отже, Д. Саундерс, за А. Міллєром, порушував питання, чому російська влада застосовувала саме такі, багато у чому «унікальні для її національної політики», репресивні заходи, чого прагнула досягнути, чого боялася.

«На эти вопросы книга Савченко не давала сколько-нибудь основательных ответов», –

стверджував російський історик, пояснюючи це так:

«Отчасти это объясняется тем, что Савченко ошибочно считал многие из этих вопросов самоочевидными. Но была и другая причина. Нетрудно заметить, что Савченко писал свою книгу в спешке, от чего существенно пострадала и аналитическая её составляющая, и чёткость организации материала. Основания спешить у Савченко в конце 20-х гг. были серьёзные – политика “коренизации” подходила к концу, и он верно полагал, что в

---

[333] Миллер А.И. *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)*. – С. 7.

[334] Критичний розгляд поглядів цього російського автора див., напр.: Портнов А. *Російська україністика і привиди «Русского мира»* // Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій: [Зб. ст.]. – К.: НІСД, 2009. – С. 27–63; Його ж. *«Просвещённое» пособие по обустройству России, или ещё раз о взаимоотношениях интеллектуалов и власти:* [Рец. на кн.]: Наследие империи и будущее России / под ред. А. И. Миллера. – М., 2008. – 528 с. // Ab Imperio. – 2009. – №1. – С. 387–401.

ближайшем будущем не только публикация такой книги будет невозможна, но и он сам может стать жертвой террора. Так оно и случилось: в 1934 г. Савченко, как и почти все остальные сотрудники Грушевского, был арестован, отправлен на Соловки, а в 1937 г. вместе со многими другими деятелями украинской культуры расстрелян»[335].

Властиво, відомості про Ф. Савченка (арешт 1934 р., Соловки, страта 1937 р.) А. Міллєр запозичив з мемуарної розвідки Н. Полонської-Василенко 1962 р. Шкода, що й у «київському» перевиданні своєї монографії 2013 р., у час, коли неоімперська Росія укотре вже «озаботілась» «украінскім вопросом», петербурзький дослідник продублював (с. 14) ці некоректні біографічні відомості про ближнього співробітника М. Грушевського[336]. Утім, попри хиби «аналітичної складової» й брак «чіткості організації матеріалу», оприлюднене 1930 р. дослідження Ф. Савченка таки стає у нагоді й сьогоднішньому його критику, сучасна монографія якого таки рясніє посиланнями/полемікою з Федором Яковичем[337] .

Того ж 2013 р., що й передрук праці А. Міллєра, паралельно й незалежно від петербурзького автора, з'явився монументальний збірник документів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)», підготовлений спільними зусиллями учених Інституту історії України НАН України й фахівцями Центрального державного історичного архіву України, м. Київ[338].

---

[335] Миллер А.И. *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)*. – С. 7–8.

[336] Див.: Миллер А. *Украинский вопрос в Российской империи*. – К.: Laurus, 2013. – 416 с. – (Серия «Золотые ворота»; вып. 3).

[337] Там же. – С. 13–14, 111–112, 117, 144, 146, 148, 154, 176, 178, 181–182, 184–185, 188–190, 194, 196, 198–199, 204–205, 209, 213, 217, 219, 231, 238, 245, 247, 279, 365.

[338] *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914):* Зб. док. і мат. / відп. ред. Г. Боряк; упор.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.: іл.

У виданні упорядники прагнули зібрати й оприлюднити масив документів з історії державного регулювання мовного питання на теренах українських губерній Російської імперії. Мова як ключова ознака національної ідентифікації й усе, що пов'язувалося з її функціонуванням у різних площинах соціального побуту, була визначальним чинником добору документів для видання. Хронологія документів охоплює масштабний відрізок вітчизняної історії – від розгрому Кирило-Мефодіївського братства (1847) до початку Першої світової війни (1914). Отже, збірник презентує шість драматичних десятиліть протидії імперського центру процесам утвердження української нації й демонструє широкий спектр разноманітних форм протистояння між владою й суспільством крізь призму регулювання/заборони – обмеження/дозволу на застосування української мови.

У збірнику віддається належне науковій спадщині Ф. Савченка й насамперед його «Забороні українства 1876 р.». Зокрема, у додатках вміщено український переклад передмови проф. Василя Дмитришина (Портлендський державний університет) до «також рідкісного репринтного перевидання праці Ф. Савченка «Заборона українства 1876 р.» (Київ; Харків, 1930), здійсненого Омеляном Пріцаком як 14-й том «Harvard Series in Ukrainian Studies» (Мюнхен, 1970)»[339].

З урахуванням скромних фінансово-видавничих можливостей Інституту історії України збірник «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)» був надрукований 2013 р. мізерним накладом у 200 прим. В умовах російсько-української війни, а відтак і чергової російської імперської, цього разу гібридної спроби заборони не лише українського слова, а й заперечення

---

[339] *Від упорядників* // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. док. і мат. / відп. ред. Г. Боряк; упор.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова та ін. – К., 2013. – С. LIV.

Див. також: Василь Дмитришин. *Передмова до перевидання праці Федора Савченка «Заборона українства 1876 р.» у «Harvard Series in Ukrainian Studies» (1970).* Переклад з англійської // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії. – С. 611–622.

самої ідеї української державності, видання було передруковане уп'ятеро більшим (1000 прим.) накладом з державною (нарешті!) підтримкою – на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2015 р.[340]

* * *

Немає сумнівів, що Федір Савченко був небуденною людиною. Попри, здавалося б, відведену йому зовні другорядну роль особистого секретаря й «аташе» Михайла Грушевського, він був самодостатньою особистістю й ученим, який окреслював власну наукову стратегію, намагаючись максимально використати наявні у совєтській дійсності доби примарної «українізації» 1920-х років можливості. Зрештою, особиста енергія й ініціативність Ф. Савченка, без перебільшення, дозволяли доволі ефективно функціонувати складному механізму історичних установ М. Грушевського у далеко не завжди сприятливій (іноді й відверто ворожій) академічній атмосфері середини 1920-х – початку 1930-х рр. Зрозуміло, що діяв він з доручення свого керівника, який легітимізував його місію, але не був тінню очільника Історичної секції, а завжди виявляв власну ініціативу, що принаймні до 1930 р. гарантувало успіх його діям. Вічним пам'ятником його наукової діяльності стали піонерська монографія «Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.» (1930) та повернутий в Україну архів О. Бодянського.

Знакові «заборони українства» 1863 й 1876 рр. відповідали органічній суті російської імперської політики в «українському питанні». «Українська діяльність» у широкому сенсі звично переслідувалася, її провідні постаті зазнавали утисків й покарань, відбували заслання, висилалися за межі Російської імперії, припинявся вихід друкованих видань. Водночас царський імперський режим функціонував у певному правовому полі, з

---

[340] *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання:* Збірник документів і матеріалів (1847–1914) / упор. Геннадій Боряк; НАН України. Ін-т історії України; ЦДІА України, м. Київ. – К.: ТОВ «Вид-во "Кліо"», 2015. – LXII; 810 с.: іл.

виразними «червоними лініями», перетинати які не смів навіть жандармсько-поліційний апарат. Натомість спадкоємець царату, сумновідомої «тюрми народів», російський імперський більшовицький режим вже наприкінці 1920-х років відкинув облудливу «українізаційну» політику й дедалі більше перетинав усі й усякі «червоні лінії» у національній політиці, прагнучи «у світлі Сталінської конституції» нарешті «остаточно вирішити українське питання». Зрозуміло, що у цьому контексті не лише Ф. Савченко, а й інші українські дослідники російської етнополітики й загалом соціогуманітарії (історики насамперед) були приречені або на фізичну загибель, або на злиденне животіння у щільних рамках системних й постійних ідеологічно-цензурних «заборон».

Rubliov O. **«Prohibition of Ukrainianity in 1931» by Fedir Savchenko (1892–1931). The Draft of the Scientists' Biography**

The purpose is to reconstruct the biography of Fedir Savchenko. The authors' attempt is based on published literature, archival sources and new prosopographic information. He was one of the closest employees of Academician M. Hrushevskiy after his arrival in the USSR in 1924 and during his tries to establish a «Kyiv school». The author has used materials from the Central State Archives of Ukraine, State Archives of State Security Service of Ukraine, and also existing historiography of the matter.

Methods and methodology. The anthropological and prosopographic approaches were used in the exploration of the main stages of the biography of Fedir Savchenko and his wife Olha Savchenko (Zyss). Biographical, problem-chronological, specific-search, historical-genetic, comparative analysis, linear-chronological methods, methods of psychological and historical reconstruction were involved.

Conclusions. The author proves that Fedir Savchenko was not an ordinary person. He played a secondary role of personal secretary and «attache» of Mykhailo Hrushevskiy. In fact, he was a self-sufficient personality and scientist, who outlined his scientific strategy, trying to maximise the opportunities available in the Soviet reality of the ghostly «Ukrainianization» of the 1920s. Personal energy and initiative of Fedir Savchenko raised the possibility of the efficient functioning of the complicated mechanism of historical institutions, patronised by Mykhailo Hrushevskiy, in the atmosphere of hostility during the mid-1920s – early 1930s. Obviously, he acted on the instructions of his boss, who legitimised his mission, but was not a shadow of the head of the Historical Section, and always showed his initiative, which at least until 1930 guaranteed the success of his actions.

An eternal monument to his scientific work was the pioneering monograph «The Prohibition of Ukrainianity in 1876: Towards a History of Public Movements in Ukraine in the 1860s–1870s» (1930) and the return of the archives of Osyp Bodiansky to Ukraine.

Key words: Fedir Savchenko (1892–1938), Olha Savchenko (Zyss), Historical Section of All-Ukrainian Academy of Sciences, «Prohibition of Ukrainianity in 1876», Mykhailo Hrushevskiy, repressions.

REFERENCES

1. Bachyns'kyj, Yu. (1914). Ukrains'ka immigratsiia v Z'iednanykh Derzhavakh Ameryky: z 75 iliustratsiiamy i dvoma kartamy. L'viv:; Drukarnia NTSh [in Ukrainian].
2. Belchich, Yu.V. (2018). Politika sovetskogo pravitelstva po vozvrasheniyu nauchnyh kadrov iz emigracii na Rodinu v 1920–1930-e gg. In Sherbini, D.Yu. (Ed.). Institut istorii estestvoznaniya i tehniki im. S. I. Vavilova RAN: Godichnaya nauchnaya konferenciya. Moskva: Yanus-K [in Russian].
3. Bilokin', S. (2004). Pro vydannia, zaboroneni na stadii verstky, abo tyrazhi iakykh bulo znyscheno (1920–1941). In Hyrych,I., Hrytsak, Ya., Krykun, M. (Ed.) et al. Do dzherel: Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu Oleha Kupchyns'koho z nahody joho 70-richchia. Vol. 2. Kyiv and L'viv [in Ukrainian].
4. Bortniak, N. (1999). Stepan Tomashivs'kyj: Do vidnosyn iz Mykhajlom Hrushevs'kym. Abstracts of Papers '94, 96: Mykhajlo Hrushevs'kyj i ukrains'ka istorychna nauka. L'viv [in Ukrainian].
5. Danylenko, V. (Compos.) (2012). Ukrains'ka intelihentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
6. Dashkevych, Ya. (2007). Mykhajlo Hrushevs'kyj iak osoba j osobystist'. In Dashkevych, Ya. Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kul'tury. L'viv: Literaturna ahentsiia «Piramida» [in Ukrainian].
7. Do vidoma ukrains'koho hromadianstva: Spil'na zaiava l'vivs'kykh chleniv VUAN, scho braly uchast' u ts'ohorichnykh lystopadovykh zasidanniakh Akademii (18 hrudnia 1929). Dilo [in Ukrainian].
8. Dojkov, Yu. (2007). P. P. Chubinskij. Predtecha ukrainskoj svobody (1839–1884) Arhangelsk [in Russian].
9. Doroshenko, D. Book Review: Savchenko F. Zaborona ukrajinstva 1876 roku. Do istoriji hromadśkych ruchiv na Ukrajini 1860–1870 rokiv. Eastern European History Magazine. Vol. 6, 255-259 [in Ukrainian].

10. Doroshkevych, Ol. (1931). Book Review: Istorychnyj fal'syfikat: Fedir Savchenko. Zaborona ukrainstva 1876 r. Do istorii hromads'kykh rukhiv na Ukraini 1860–70 rr. Proletars'ka pravda – Proletarian truth, 270, 2 [in Ukrainian].
11. Eval'd Ammende (28 lypnia 1933). Holod na Ukraini. Dilo [in Ukrainian].
12. Fedotova, I. (2018). K istorii monastyrskih tyurem v Rossii: Suzdalskaya Spaso-Evfimieva obitel kak mesto lisheniya svobody (konec XVIII – nachalo XX v.). Intelligenciya i mir: Rossijskij mezhdisciplinarnyj zhurnal socialno-gumanitarnyh nauk – Intellectuals and the World: Russian Interdisciplinary Journal of Social Sciences and Humanities, 2, 75–86 [in Russian].
13. Fedotova, I.N. and Kotegova, P.D. (2016). «Uzniki sovesti» v Sovetskom Soyuze v 1920–1930-e gg. (Po materialam Suzdalskogo politizolyatora). Vestnik Permskogo instituta FSIN Rossii – Bulletin of the Perm Institute of the Federal Penitentiary Service of Russia, 1 (20) [in Russian].
14. Fuver, V. (14 liutoho 1930). Uryvky z odnoi biohrafii. Komunist, 3 [in Ukrainian].
15. Gorbunov, S. V. Uznik «svyatogo monastyrya»: Kraevedcheskie ocherki. Ivanovo: Talka, 1994 [in Russian].
16. Hajova, O., Yedlins'ka, U. and Svarnyk, H. (Comps.) (1993). U pivstolitnikh zmahanniakh: Vybrani lysty do Kyryla Studyns'koho (1891–1941). Kyiv: Nauk. dumka, 1993 [in Ukrainian].
17. Hrytsak, Ya. (1991/1992). Konflikt 1913 r. v NTSh: Prychyny i prychynky. Ukrains'kyj istoryk. Vol. 3/4 (110–111), 1/4 (112–115), 319–332 [in Ukrainian].
18. Hyrych, I. (2016). Mykhajlo Hrushevs'kyj: konstruktor ukrains'koi modernoi natsii. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
19. Hyrych, I.B. and Kirzhaieva, S.M. (Comps) (1992). Osibna hadka akademika Mykhajla Hrushevs'koho do protokolu spil'noho zibrannia Ukrains'koi Akademii nauk 17 zhovtnia, zachytanoho na zasidanniu 31 zhovtnia 1927 r. In Sokhan', P. S. (Ed.). Ukrains'kyj arkheohrafichnyj schorichnyk: Nova seriia. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 1 [in Ukrainian].
20. Hyrych, I.B. and Kirzhaiev, S.M. Do istorii Vseukrains'koi Akademii nauk: Mykhajlo Hrushevs'kyj i Ahatanhel Kryms'kyj (Z pryvodu «Osibnoi hadky akademika M. Hrushevs'koho do protokolu spil'noho zibrannia UAN vid 17 zhovtnia 1927 r.»). Ukrains'kyj arkheohrafichnyj schorichnyk: Nova seriia. Vol. 1. [in Ukrainian].

21. Informatsiia Komisii z chystky aparatu VUAN Tsentral'nomu Komitetu KP(b)U pro rezul'taty roboty, 11 zhovtnia 1930 r. Istoriia Natsional'noi Akademii nauk Ukrainy, 1929–1933: Dokumenty i materialy [in Ukrainian].

22. Kravchenko, I. (1934). Fashysts'ki kontseptsii Hrushevs'koho i joho shkoly v ukrains'kij istoriohrafii: akademik Hrushevs'kyj i joho shkola pislia povernennia z biloemihratsii. Zapysky Istorychno-arkheohrafichnoho instytutu – Notes of the Institute of History and Archeography, 1, 10–54 [in Ukrainian].

23. Livobichnyj. Za Ukrains'ku Akademiiu nauk. (18, 19, 20 travnia 1928). Dilo [in Ukrainian].

24. Marochko, V.I. Kondrat'iev Mykola Dmytrovych (04.03.1892–17.03.1938). In Entsyklopediia istorii Ukrainy (Vol. 5, pp. 19–20). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

25. Miller, A. (2013). Ukrainskij vopros v Rossijskoj imperii. Kyiv: Laurus [in Russian].

26. Miller, A.I. (2000). «Ukrainskij vopros» v politike vlastej i russkom obshestvennom mnenii (vtoraya polovina XIX v.). SPb.: Aletejya [in Russian].

27. Pankivs'kyj, K. (1970). Vid derzhavy do Komitetu (Lito 1941 r. u L'vovi). (2th ed). N'iu-Jork and Toronto, 1970 [in Ukrainian].

28. Polons'ka-Vasylenko. N. (1962). Istorychna nauka v Ukraini za sovietS'koi doby ta dolia istorykiv. In Ovcharenko, M. (Ed.). Zbirnyk na poshanu ukrains'kykh uchenykh, znyschenykh bol'shevyts'koiu Moskvoiu. Paryzh and Chykaho [in Ukrainian].

29. Portnov, A. (2009). «Prosveshyonnoe» posobie po obustrojstvu Rossii, ili eshyo raz o vzaimootnosheniyah intellektualov i vlasti. Book Review: Miller, A.I. (ed.). (2008). Nasledie imperii i budushee Rossii. Ab Imperio, 1, 387–401 [in Russian].

30. Portnov, A. (2009). Rosijs'ka ukrainistyka i pryvydy «Russkoho myra». In Portnov A. Mizh «Tsentral'noiu Yevropoiu» ta «Russkym myrom»: Suchasna Ukraina u prostori mizhnarodnykh intelektual'nykh dyskusij (pp. 27–63). Kyiv: NISD [in Ukrainian].

31. Pritsak, O. (1973). Chomu katedry ukrainoznavstva v Harvardi?: Vybir statej na temy nashoi kul'turnoi polityky (1967–1973). Kembridzh, Mass. and N'iu-Jork: Fond katedr ukrainoznavstva [in Ukrainian].

32. Pro dvokh lytsariv: Odnoho pid zabralom, druhoho tak: Vidpovid' akad. Yefremova akad. Studyns'komu i Livobichnomu. (25 lypnia 1928). Dilo [in Ukrainian].

33. Prystajko, V. and Shapoval, Yu., Hyrych, I (Ed.) (1999). Mykhajlo Hrushevs'kyj: Sprava «UNTs» i ostanni roky (1931–1934). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

34. Prystajko, V.I. and. Shapoval, Yu. I (Compos.) (1996). Mykhajlo Hrushevs'kyj i HPU–NKVD: Trahichne desiatylittia: 1924–1934. Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].

35. Putro, O.I. et al (Compos.) (1997). Yefremov S. Schodennyky, 1923–1929. Kyiv: ZAT «Hazeta "RADA"» [in Ukrainian].

36. Pyrih, R.Ya. (1993). Zhyttia Mykhajla Hrushevs'koho: Ostannie desiatylittia (1924–1934). Kyiv: In-t ukrains'koi arkheohrafii AN Ukrainy [in Ukrainian].

37. Rossi, Zh. (1991). Spravochnik po GULAGu. Vol. 2. Moskva: Prosvet, 1991 [in Russian].

38. Rubl'ov, O. (1991). Osobystyj sekretar akademika M. S. Hrushevs'koho: F. Ya. Savchenko. In Tron'ko, P.T. (Ed.) et al. Represovane kraieznavstvo: 20–30-ti roky. Kyiv: Ridnyj kraj [in Ukrainian].

39. Rubl'ov, O. (1992). «Atashe» akademika M. S. Hrushevs'koho: Savchenko Fedir Yakovych. In Reabilitovani istoriieiu. Kyiv and Poltava: Ridnyj kraj [in Ukrainian].

40. Rubl'ov, O. (1993). Povertaiuchys' do nadrukovanoho. Ukrains'kyj arkheohrafichnyj schorichnyk. Vol. 2(5), 428–434 [in Ukrainian].

41. Rubl'ov, O.S. (2012). Savchenko Fedir Yakovych. In Entsyklopediia istorii Ukrainy (Vol. 9, pp. 419). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

42. Rubl'ov, O., Kul'chyts'kyj, S.V. (ed.) (2004). Zakhidnoukrains'ka intelihentsiia u zahal'nonatsional'nykh politychnykh ta kul'turnykh protsesakh (1914–1939). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

43. Rubl'ov, O.S. (1996). Mykhajlo Hrushevs'kyj: pershyj rik u Radians'kij Ukraini (sproba rekonstruktsii). Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal, 5, 50–71; 6, 3–25 [in Ukrainian].

44. Rubl'ov, O.S. (2005). Matvij Ivanovych Yavors'kyj. In Danyliuk, Yu.Z. (Ed.). Znevazhena Klio. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

45. Rubl'ov, O.S. and Cherchenko, Yu.A., Sokhan', P.S. (Ed.) (1994). Stalinschyna j dolia zakhidnoukrains'koi intelihentsii (20–50-ti roky XIX st.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

46. Sadov, A. (2006). M. S. Hrushevs'kyj i Komitet Nezalezhnoi Ukrainy za materialamy rodynnoho fondu Hrushevs'kykh (TsDIAK, f. 1235). Ukrains'kyj arkheohrafichnyj schorichnyk: Nova seriia. Vol. 10/11, 697–724 [in Ukrainian].

47. Savchenko, F. (1926). Komisiia Zakhodoznavstva j Amerykoznavstva Ukrains'koi Akademii Nauk. Ukraina. Vol. 2–3 (17) [in Ukrainian].

48. Savchenko, F. (16 lypnia 1927). Za voliu! Na oboronu: Odnodenna hazeta [in Ukrainian].

49. Savchenko, F. (1925). Obriadovist' najprymityvnishykh: Pihmei ta Bushmeny. Naukovyj zbirnyk za 1924 r. Zapysky UNT v Kyivi. Vol. XIX, 217–230 [in Ukrainian].

50. Savchenko, F. (1929). Adam Mitskevych u Kovni ta Lozanni iak profesor ryms'koi literatury. Zbirnyk zakhodoznavstva: istoriia, ekonomika, literatura, linhvistyka (Vol. 1: Na poshanu akad. M. S. Hrushevs'koho z nahody 60-i richnytsi zhyttia ta 40-kh rokovyn naukovoi diial'nosti). Kyiv [in Ukrainian].

51. Savchenko, F. (1930). Zaborona ukrainstva 1876 r.: Do istorii hromads'kykh rukhiv na Ukraini 1860–1870-kh rr. Kharkiv and Kyiv: Derzhavne vyd-vo Ukrainy, 1930 [in Ukrainian].

52. Savchenko, F. (sichen'–liutyj, 1929). Ukrains'ke naukovo-kul'turne samovyznachennia 1850–1876 rr. Ukraina. Vol. 32, 15–22 [in Ukrainian].

53. Savchenko, F. Yuvilej akad. K. O. Studyns'koho u L'vovi. Ukraina. Vol. 32, 173–174 [in Ukrainian].

54. Shapoval, Yu. (2017). Oleksandr Shums'kyj. Zhyttia, dolia, nevidomi dokumenty: doslidzhennia, arkhivni materialy. Kyiv and L'viv: Ukraina moderna; Ukrains'ki propilei [in Ukrainian].

55. Shevchenko, F.P. (1966). Chomu Mykhajlo Hrushevs'kyj povernuvsia na Radians'ku Ukrainu? Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal, 11, 13–31 [in Ukrainian].

56. Siropolko, St. (1931). Book Review: Fedir Savchenko. Zaborona ukrainstva 1876 r.: Do istorii hromads'kykh rukhiv na Ukraini 1860–1870-kh rr. Literaturno-naukovyj vistnyk – Literary Scientific Bulletin. Vol. IX, 834–836 [in Ukrainian].

57. Solzhenicyn, A.I. (1990). Arhipelag GULAG. Vol. 1. Vladivostok: Dalnevostochnoe kn. izd-vo [in Russian].
58. Studyns'kyj, K. (13 travnia 1928). Za Ukrains'ku Akademiiu Nauk. Dilo, 1–2 [in Ukrainian].
59. Studyns'kyj, K. (1931). Halychyna j Ukraina v lystuvanni 1862–1884 rr.: Materiialy do istorii ukrains'koi kul'tury v Halychyni ta ii zv'iazkiv z Ukrainoiu. Kharkiv and Kyiv: Proletar [in Ukrainian].
60. Surovtsova, N. (1996). Spohady. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
61. Svarnyk, H. (Compos.) (1998). Lysty Mykhajla Hrushevs'koho do Kyryla Studyns'koho (1894–1932 rr.). L'viv and N'iu-Jork: Vyd-vo M. P. Kots' [in Ukrainian].
62. Torzecki, R. (1989). Ukrainian Question in Poland in 1923-1929. Krakuv [in Poland].
63. Veresovs'ka T.V. (Comps.), Sokhan', P. S. (Ed.). et al. (1998). Istoriia Natsional'noi Akademii nauk Ukrainy. 1929-1933: Dokumenty i materialy. Kyiv [in Ukrainian].
64. Veresovs'ka, T.V., Vrublevs'kyj, V.H., Kuchmarenko, V.A. et al. Sokhan', P.S. (Ed.) et al. (1998). Istoriia Natsional'noi Akademii nauk Ukrainy, 1929–1933: Dokumenty i materialy. Kyiv: NBUV [in Ukrainian].
65. Vid Redaktsii. (13 travnia 1928). Dilo [in Ukrainian].
66. Volchek, D. (2019). Agent po intelligencii. Istoriya professora, rabotavshego na NKVD. Retrieved from: https://www.svoboda.org/a/30058869.html [in Russian].
67. Vynar, L. (1970). Mykhajlo Hrushevs'kyj i Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka, 1892–1930. Miunkhen [in Ukrainian].
68. Vynar, L. (1970). Review: Fedir Savchenko. Zaborona Ukrainstva 1876 r. Ukrains'kyj istoryk. N'iu-Jork and Miunkhen, 4 (28) [in Ukrainian].
69. Vynar, L. (1991). Nedrukovanyj lyst V. Lypyns'koho do M. Hrushevs'koho v spravi zahal'nykh zboriv NTSh v 1913 r. Ukrains'kyj istoryk. Vol. 1/2 (108/109) [in Ukrainian].
70. Vynara, L. and Pshenychnoho, Ye. (Compos.) (2003). Nasha polityka i profesor M. Hrushevs'kyj. Gl'ossy do broshury prof. M. Hrushevs'koho; Materiialy do istorii konfliktu v NTSh 1913 r. N'iu-Jork and Drohobych. Vol. 7 [in Ukrainian].
71. Yedlins'ka U. (2006). Kyrylo Studyns'kyj (1868–1941): Zhyttiepysno-bibliohrafichnyj narys. L'viv: NTSh [in Ukrainian].

72. Yurkova, O. (2019). «Maie istorychnu tsinnist'»: sprava-formuliar DPU USRR na Fedora Savchenka (struktura ta dokumenty). In Hyrych, I. (ed) et al. Mykhajlo Hrushevs'kyj: Studii ta dzherela. Kyiv: In-t ukr. arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho NAN Ukrainy, Vol. 1, 472–494 [in Ukrainian].

73. Yurkova, O., Kul'chyts'kyj, S.V. (Ed.) (1999). Diial'nist' Naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy M. S. Hrushevs'koho (1924–1930 rr.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].